

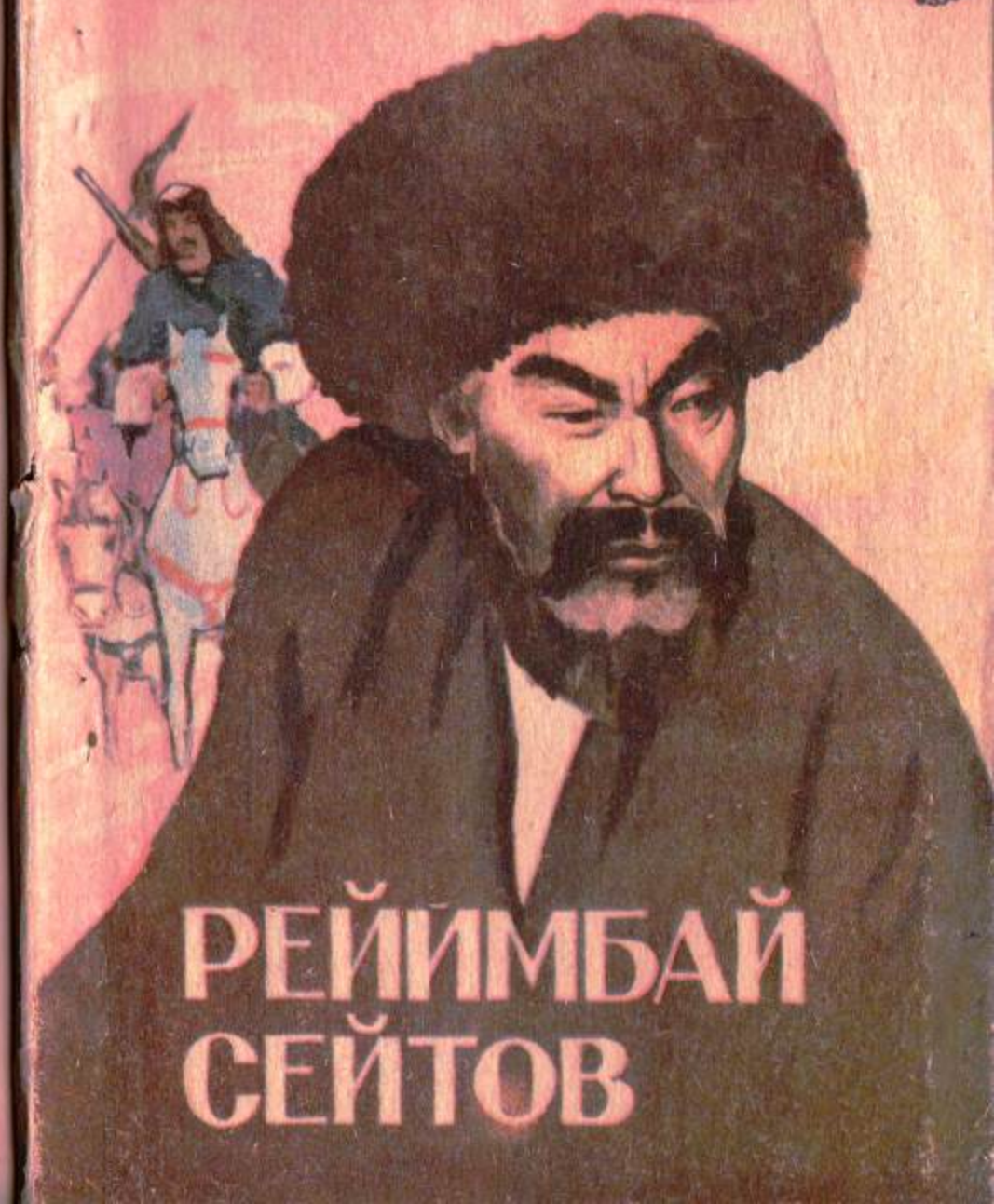
8С(КК) 833-2аа

534

ТЕШАБАЙ
БАЯНДИЕВ

38

РЕЙИМБАЙ
СЕЙТОВ

83.3-2kk.
8c(кк) 38589 29063

Б 34. Байндиев. Т.

Рейимбай

Сейтов

14р.

29063
38589

8c(кк) 83.3-2kk

Б 34

ТЕШАБАЙ БАЯНДИЕВ

DIZIMGE AL'INDI'-2010

РЕЙИМБАЙ
СЕЙТОВ

A'jiniyaz at'indag'i NMPI
Informatsiyali'q resurs markasi
INVENTAR № 56872
«___» _____ 20__ й.й.

ХИСКАНО 1999

Д/ф

НОКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1992

Искусство илиминин кандидаты, театр сыншысы Тешабай Баяндиевтың бул мийнети — Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық артисти Рейимбай Сейтовтың творчестволық өмир жолына бағышланған.

Китапшадан халық театрлары хәм хәуескерлер дегерлеринин жас талантлылары методикалық қолланба ретинде де пайдаланыуы мүмкин.

Рецензентлер: Т. Алланазаров
С. Нийетуллаев.

4702270100
Б — М — 357 (04) — 92 — 92

АВТОРДАН

Қарақалпақ миллий профессионал театрының пайда болғанына алпыс жылдан асты. Бул жыллар дауамында оның творчестволық бет келбетин белгілейтуғын, қарақалпақ театрының басқа қонсылас халықлардың миллий профессионал театрынан өзгешелиги, айрықшалығын белгілейтуғын онлаған көркем терең идеялы спектакльлер дөретилди. Бундай мазмунлы, кең сахна полотноларының дөретилиуінде драматурглар, режиссерлар, актерлар да өзлеринин пүткил шеберликлерин, билимлерин, таланттарын, творчестволық йошларын жумсады. Спектакльлердин тамашагөйлердин жүрегине жол таба алыуына ерисиуге хәрекет жасады, олардың сахналық өмиринин узақ болыуын тәмийинлеуге хәрекет етті. Атап айтқанда драматурглерден Сейфилғабит Мажитовтың «Багдагүл», Мырзағалий Дәрибаевтың «Көклен батыр», Нәжим Дәуқараевтың «Алпамыс», Сапар Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе», Жолмурза Аймурзаевтың «Айгүл-Абат», «Бердақ», Асан Бегимов пенен Төреш Алланазаровтың «Ғәрип ашық» музыкалы драма хәм де комедиялары, Тәжетдин Сейтжановтың «Әбу Райхан Беруний», Т. Қайыпбергеновтың «Жумагүл», Кеңесбай Рахмановтың «Келин» атлы драма хәм комедиялары миллий театрымыздың тарийхына үлкен хәриплер менен жазылатуғын усындай сахналық шығармалар десек қәтелеспеймиз. Көркемлик қуны хәрқандай зийрек, талапшаң, эстетик дийди бәлент тамашагөйлерди де иренжитпейтуғын бундай спектакльлердин миллий театрымыздың сахнасында пайда болыуында республикамыздың белгили искусство ғайраткерлери СССР халық артисти Айымхан Шамуратова, Өзбекстан ССР

халық артистлери Йолдаш Шарипов, Тохта Рахманова, Гүлхан Шайразиева, Йолдаш Мамутов, Мадрейим Матчанов, Зайит Зарипов, Абдулла Сапарғалиев, Жаппақ Шамуратов, Алимжан Халимов, Сапаргүл Аүезова, Оразгүл Дәулетова, Шамурат Өтемуратов, Соня Қарабаева хәм тағы да басқалардың мийнети оғада үлкен екенлиги хәммеге белгиуи.

Мине усындай республикамыздың көзге көринген искусство маманларынан, қарақалпақ миллий театрының байтереклеринин бири Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР халық артисти, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Рейимбай Сейтов болып есапланады.

Рейимбай Сейтов өзиниң пүткил саналы өмирин, табиғый талантын, йошын театр искусствосына, ана ұатанына, сүйикли, мийнет сүйер халқына ҳадал хызмет етиўге бағышлады. Маңлай тери, жигерли йошы, жағымлы ҳаўазы менен ҳадал мийнет етип, оқып үйренип, изленип, елдин, халықтың нәзерине түсти. Тамашагөйлердин алғысына бөленди, ҳүрметине сазаўар болды.

Рейимбай Сейтовтың театр искусствосында ярым әсирден көбирек ўақыт ишинде басып өткен творчестволық жолы оғада қызықлы ўақыяларға бай, искусство тараўында өзлериниң дәслепки адымларын таслап атырған жаслар ушын үлкен тәрбиялық, моральлық әҳмийетке ийе. Жас актерларымыз, режиссерларымыз қарақалпақ сахнасының ветераны, Рейимбай Сейтовтың өз кәсибине болған уллы ҳүрметинен тыным болмай мийнет етип излениўин, дәўирдин, ҳәзирги күнниң талабынан артта қалмайын деп, түрли тараўларға бағышланған әдебиятлр, жергиликли жазыўшы хәм де драматурглердин таза көркем шығармалары, пүткилсоюзлық хәм де республикада шығатуғын газета хәм журналларда жәрияланатуғын материаллар, мақалалар менен қызығыўынан, жасы сексенге шамаласыўына қарамастан еледе спорт пенен татыў болып, азанғы хәмде кешки шынығыўларды кенде қылмай, өзиниң актерлық, актив творчестволық формасын жойытпаўға ҳәрекет етиўинен ҳәр қашан үлги алса арзыйды.

Биз ҳүрметли устазымыз Рейимбай Сейтовтың бай, мазмунлы, рәнбе-рен, қайталанбайтуғын, өз ҳаўазына,

өз орнына ийе болған творчестволық жолына бағышланған бул китапта кемтар, әжайып инсан, принципал, ҳадал коммунист үлгиин семья басшысы, көплеген ақлықлар хәм де шаўлықлардың сүйикли бабасы, халқымыздың, тамашагөйлердин жақсы көретуғын актеры хәм режиссерының елиў бес жыл даўамында театрымыздың сахнасында, кинода дөреткен образлары, қойған спектакльлери, оның творчествосының өзине тән қәсийетлери туўралы сөз етемиз. Бул китапта Рейимбай ағаның творчестволық портретин дөретиўде, оның менен бирге ислеген заманласлары гүрринлеринен, актерды ойға талдырып, түнлери уйқы бермеген миллий драматургиямыздың хәм де театр искусствосының актуал проблемаларына бағышлап жазылып, республика газета хәм журналларының бетлеринде жәрияланған мақалаларының, сондай-ақ оның жеке меншик үй архивинде сақланып атырған бай материаллардан пайдаландық.

ҚОҢЫРАТ — ТАЛАНТЛЫЛАР МӘКАНЫ

Қоңырат Октябрь революциясынан бұрында Қарақалпақстанның мәдени орайларынан бири болған. Революцияның дәслепки жылларында Қоңырат қаласының Хорезм халық республикасының составына кирип, Хорезм ойпатындағы әйjemги тарийхый қалалардан есапланған Хийўа, Үргенч. Гөне Үргенчлер менен байланыста болды. Қаладағы мәдени, әдебий турмысты және де жанландырып жиберди. Жигирмаланшы жыллардың басларында уллы революционер шайыр, драматург, актер хәм режиссер Хамзаның Хийўа қаласына келип театр группасын шөлкемлестириўи, сонын ала оның Хожелиде интернаттың директоры болып ислеўи, Хийўа «Сайер» группасының Төрткүл, Қоңырат қалаларына гастрольге тез-тез келип турыўы Қарақалпақта хәм де оның бир районы болып есапланған, Қоңыратта жергиликли жаслар арасында театр искусствосына болған қызығыўшылықты күшейтти. Бул Абдираман Өтепов, Айымхан Шамуратова, Иолдаш Шарипов, Сулыў Алламуратова, Төреш Алланазаровқа усаған Қоңыратлы жаслардың әдебиятқа, драматургияға, театр искусствосына кирип келиўине үлкен түртки болды.

Театр искусствосына шын жүректен берилген усындай Қоңыратлы жаслардың бири Рейимбай Сейтов еди.

Рейимбай ағаның әкеси Сейит ғарры хаслы Қоңыратлы. Ол жаслығынан мийнетке үйренген, қайық айдаған. Сейит ғарры тәндар, жаўырынлы, өр көкирек, приден туўрайтуғын адам болған. Сол себептен де Қоңыраттың байлары өзлериниң ең хасыл қымбат баха жүклерин Сейит ғаррыға исенип тапсырған. Сейит ғарры бул жүклер менен тап Ауғанстанның шеге-

расына дейин қатнаған. Қыс айларында дәрья музлаған пайытларда ол усталық қылған. Бир сөз бенен айтқанда Сейит ғарры қолы гүл адам болған. Оның қолынан келмейтуғын өнери жоқ десе де болады. Рейимбай ағаның анасы Жумагүл апай он сегиз перзенттиң анасы. Бирақ перзентлериниң көбиси жаслығында шетнеп, тек ғана екеўи оның маңлайына сыйған. Бул перзентлериниң атын Иолдаш хәм Рейимбай деп атаған. Муңлы анаға тағдирдиң рейими келип, оның көз жасларын, қайғыларын аяп, тәбият Иолдаш пенен Рейимбайға терең ден саўлық, таўсылмастай күш, бахыт, несийбе берген.

Рейимбай аға Октябрь қуяшының нуры Қарақалпақта, бахыт, жақтылық, теңлик, әдалатлық, таратыўынан еки жыл алдын дүньяға келген. Тағдирдиң шашқан тарысын, рысқы-несийбесин терий жеў ушын қонсылас Ташаўыздың Ярмыш деген жерине көшип кеткен. Әлбетте, Сейит ғарры иси ериккеннен, я болмаса Ташаўызға барып мол байлық арттырамыз деген мақсет пенен қоныс жайын өзгертпеген. Бул өз-өзинен түсиникли. Оларды қоныс жайды өзгертиўге мәжбүрлеген нәрсе—баспашылардың зорлығы, шабылыўы болған. Жигит кисиге қырық өнер де аз дегендей, Сейит ғаррының шеберлиги Ташаўызда пайда берди. Сейит ғарры уста Әметке етикши болып жалланады. Уста Әмет Ташаўыздың орта байларынан болып, өзине жараса жери, суўы, дийханлары болған, дейди Рейимбай аға. Ағасы Иолдаш Палўан деген байға дийхан болып жалланған. Палўан байдың жерлери Алтымыш деген жерде болған. Ярмыш пенен Алтымыштың ортасында кишкентай ғана көл бар еди.

Рейимбай аға сегиз-тоғыз жасларында сол Әмет устаның малын баққан. Устаздың еслеўине қарағанда Әмет уста басқа байларға қарағанда инсаплы, жарлыларға мийрим-шәпәтти, оқымыслы, мәдениятлы байлардан болған. Уста Әметтиң үйине сазенде-гөйенделер, шайырлар, бақсылар тез-тез келип турған. Алламберген шайыр менен Худайберген шайырлар оның үйине жийи-жийи келип туратуғын болған.

Жас Рейимбай хожалық жумысларына араласып атасына көмеклеседи. Жетимлик Рейимбайды тез үлкейтеди. Ол тоғыз-он жасларында ақ-қараны таный-

туғын, дос пенен душпанның парқына жететуғын болады.

Барлық жердегідей қыс айларында Ярмыш пенен Алтмышта той-мерекелер, саз-сәубетлер көп болатуғын еди. Искусствоға қызығушылық иммунитеті Иолдашта ерте ояңған. Искусствоға болған қызығушылық Сейит ғаррының перзентлерінің қанында болған. Өзиндегі мәдениетке, саз-сәубетке, музыкаға болған интасын, қызығушылықты Рейимбай ағаға қарағанда оның ағасы Иолдаш тез әмелге асыруға, өзіндегі бар имканияттардан тезирек пайдалануға хәрекет жасайды. Ташауыз, Қоңыратқа Хийұадан жийиін масқарапазлар, дәруазлар, қууыршақпазлар келиуінен пайдаланып, келген сазенделер, қосықшылардың хызметінде болып, олардан сырнай шертиудің сырларын тез үйренген.

Күнлердің бирінде мынадай ұақия жүз береді. Иолдаш сырнайшының абыройы артып барады. Оны тойларға, жыйынларға тез-тез шақыратуғын болды. Ауылдың жигиттері келгінді Иолдаш сырнайшыдан өш алыу мақсетінде оны өлтируге қарар қылады. Түнде, тойдан қайтқанда оны пышақлайды. Душпанлары Иолдашты өлді деп таслап кетеді. Сейит ғаррының бахтына Иолдаш сырнайшы тири қалады. Ертеңіне Иолдаш хеш кимге айтпастан Қоңыратқа жол алады.

Үлкен баласы Иолдаштың киндик қаны тамған, тууылған жери Қоңыратқа қайтыуы атасы Сейитті де ауылға, ата меканына қайта араласыуын шаққанластырады.

Сейит ғарры киши баласы Рейимбай менен Гүрленге келип, Гүрленде қайық сатып алады. Жүклерін қайыққа тийеп, қайық пенен Таллық дәрьяның бойындағы Жийен Саят деген жерге келип, мекан басады. Жийен Саятқа көшип келгеннен соң Сейит ғарры баласы Рейимбайдың сауатын ашыуға хәрекет етеді. Рейимбай дәслеп ески мектепте Нуржан молланың қолында оқып, әлипбени үйренеді. Соң атасы оны «Хәптийекти» питкеріу мақсетінде Ноғай ийшан дегеннің қолына тапсырады. Рейимбай 1929-жылға дейін сол ноғай ийшанның қолында оқыйды.

1931-жылы Қарақалпақстанда колхозластыру басланғанда Рейимбай ағаларда Қоңырат районының

территориясында тазадан құралып атырған колхозлардың бирине мүше болып киреди. Ағасы Иолдаш сол колхозға баслық етип тайынланады. Усы себеппенен Рейимбай ағалар бозға көшеди. Әлбетте ол ұақытлары колхозларда ирригация, мелиорация жұмыстарының жағдайы оғада төмен еди. Жерлерди суу шығару мақсетінде төрт шығыр құрылады. Дәслепки жылы усы төрт шығырды айдау хәм атларына қарау Рейимбай ағаға тапсырылады.

Колхозлар ирилеме баслайды. 1932-жылы Рейимбай ағалардың колхозы райоңдағы Сталин атындағы колхозға (хәзирги «Хорезм» атындағы совхоз) қосылып кетеди.

Колхозларға техника келе баслайды. Рейимбайдың ағасы Иолдаш колхозға келген трактордан биринши болып айдайман деп қолын сындырып алады. Соң Қоңыратқа көшип кетеди. Рейимбай аға колхозда жұмыс ислеген дәуирінде Сабыр Муртазаев деген жигит лаут пенен жер сүрип, нормаларын 2—2,5 есе орындайтуғын еди. Мийнет Рейимбайды жасларға, колхозшыларға танытады.

Рейимбайдың мийнет тарауындағы бул табысларына қосық та көмеклеседи. Адамлар тек ғана бул жигиттің мийнетти сүйиушилигине, тауды урса талқан еткендей күшине, арысландай айбатлы қодди-қәуметине сүйсинип қарамастан, бәлки оның жүреклерге лош, күш-қууат бағышлайтуғын жағымлы хош ҳауаына да сүйсинип қарайтуғын еди.

1934-жылы Сейит дарға қайтыс болады. Рейимбайдың жалғыз өзи қалады. Жас жигиттің қыйналып жүргенин сезген колхоз баслығы Тилеш Аманязов оған мийирбаншылық етип қалаға көшиуге рухсат береді. Ата-бабаларымыздың, ат айланып қазығын табады, дегениндей Рейимбай ағада және айналып киндикінің қаны төгилген Қоңырат қаласына келеді.

Қоңыратқа келиуі менен Рейимбай биринши нәубетте өзине дуутар сатып алады. Дәслепки ұақытлары райпо системасында ислеуге туура келеді. Ол жыллары Ханжаптың көпириниң үстинде буфет болатуғын еди. Рейимбай аға тап сол буфетте буфетши болып ислеиди. 1934-жылдың орталарында райоңлық аманат кассаның баслығы Арзым Төралиев Рейимбай ағаны өзіне справочный столдың контролеры етип жұмыс

қа алады. Соң районлық аманат кассаның кассири болып истейди. Рейимбай аға 1936-жылдың июнь айына дейін кассирлік жұмысын дауам еттирседе, оның бұл жұмыстан, кеулі толмайтуғын еді. Ол ағасы Иолдаштың иэине ериўди, сахнада роллер ойнап халықтың рахметин еситиўди, алғысларына бөлениўди әрман ететугын еди. Өз әрманына ерисиў жолында Рейимбай аға «алма пис, аўзыма түс» деп, еки қолын қаўсырып қарап отырған жоқ, әлбетте. Ол ақыры Қоңыратқа көшип келиўи менен дуўтарды ермекке сатып алғаны жоқ.

Рейимбай аға артистлик талабына аманат кассада ислеп жүрген гезлеринде-ақ шынтлап кирискен еди. Қалада болатуғын той-мерекелерде қосық айтыў, саз шертиў, гүреске түсиў, арқа районлардан, қалалардан келген палўанлар менен күш сынасыў Рейимбай ағаны халыққа танытқан еди. Усындай үлкен жыйын, мерекелерде қатнасыў Рейимбай ағаны театрға кириўге, тамашагөйлер менен ушырасыўға таярлады.

Тамашагөйлер театр искусствосының ең зүрүр, керекли компонентлериниң бири екенлиги көпшиликке белгилі. Тамашагөйлерден қорыққан, олар менен улыўма тил табыса алмайтуғын хәрқандай адам театрда актер болып истей алмайды. Әлбетте, театр искусствосының бундай аўыр шәртин Рейимбай аға ол ўақытта түсинбеўи мүмкин. Бирақ ондағы саҳый тәбият берген талант, оны қалайда болмасын үлкен-үлкен қурларға, жыйынларға тартты, дуўтардың тарларына сес, тил бағышлап, сайратыўға урынды, жүректеги әрмандарды, дөртлерди қосық етип, сазға салып, бар даўысы менен айтыўға мәжбүрледі. Усының нәтижесинде олда Қоңырат районлық театрының спектаклиерине, концертлерине тез-тез барып туратуғын болды. Енди Рейимбай аға бир өмирге дүзелместей «театр искусствосының», «сахнаның» дәртине шалынды.

Отызыншы жыллардың орталары Қоңырат районлық театрының гүрлеп турған дәўири еди. Театрдың группасында Жуман Розимов, Мәден Қоңанов, Иолдаш Сейитов, Алламурат Сарыбаев, Құрбанбай Хожанов, Саттар Рамбергенов, Ханым Өтемуратова, жас хәўескерлерден Турсын Бекетова, Ибрагимова, Ахметова, Сапарова, Оралбай Ағайдаров, Турсын Раметовалар истейтуғын еди. Талантлы драматург Абдира-

ман Өтепов басшылығында жигирмаланшы жыллардың орталарында шөлкемлескен бул хәўескерлер группасы отызыншы жыллардың басларына келип (1932-жыл) районлық колхоз театрына айналды. Театрдың репертуарында тийкарынан Абдираман Өтеповтың бир перделли комедиялары, сатиралық интермедиялары, кең көлемдеги драмалық шығармаларынан «Ашлық зары», «Теңин тапқан қыз», «Гүман» хәм де «Падашылар» қойылатуғын еди.

«Ағам араласқаннан соң мен де театр искусствосына араласа басладым. Себеби мениң тилегим, жаны-тәним, әрманым театр еди. Сол, өзимниң ойыма, әрманына жетиў, нийетимди, планымды әмелге асырыў мақсетинде дуўтар шертиўди, скрипканы үйренип, искусствоның купия нәзик сырларын үйрениўди өз алдыма мақсет етип қойдым. Хәмде сол мақсетиме 1936-жылдың июнь айында еристим. Мени театрға жұмысқа қабыл етти»¹ — дейди биз бенен болған гүрриңинде хұрметли ақсақалымыз Рейимбай Сейтов.

Гейпара жасларымыз театрды аңсат талап деп ойлайды. Олардың пикиринше, ойынша театрға жұмысқа кирген күнниң ертеңине-ақ Ромео, Гамлет, Алпамыс, Ғарип, Әўез роллерин атқарыўын шәрт. Болмаса театрда ислеўдиң хәжети жоқ, деп ойлайды.

Театрда роль атқарыў, сахнада образ дөретиў ушын көп мийнет, излениў, терең билим, тәбият берген йош, талант хәм тағы да басқа көплеген қәсийетлер керек екенлиги туўралы ойлапта көрмейди.

Рейимбай ағада театрға жұмысқа кирген дәслепки күнлеринде, театр басшыларына өкпелеп, қабағынан қар жаўып, маңлайы ашылмай жүрди. Оның бундай жағдайын, жаўатуғын булттай түнерип жүриўин түсинип жетиў қыйын емес. Себеби театр басшылары Алламурат Сарыбаев хәм тағы да басқалар, Рейимбай ағаға театрдың босағасынан атлап кирген биринши күнинен баслап, оған роль бермеді. Ал Рейимбай аға бундай болыўын күтпеген еди. Жанлаған хәўазым болса, дуўтар, скрипка шертиўди хеш кимнен кем билмесем, рольди маған бермей кимге береді, деген ой

¹ Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР халық артисти Рейимбай Сейтов пенен болған гүрриңниң тексти автордың үй архивинде сақланады.

менен театрға жұмысқа кирген хәуескер жас жигит «пәнт» жеди, планлары әмелге аспады. Бирақ буның парқына, театрдың тәжірийбелі актерларының биринши күнинен баслап оған не ушын роль бермегенине Рейимбай аға соң, кейинше түсинди.

Дәслепки күнлери Рейимбай аға театрдың репертуарындағы спектакльлердин массалық сахналарында, концерт программаларындағы хорларда қатнасып жүрди.

Театрдағы атмосфераға әсте-ақырын түсине баслады. Рейимбай ағаның дауысының ирилигин байқаған театрдың қуақы ғаррылары оған «доңыз қабақ» деген лақаб қойды.

Рейимбай аға Қоңырат театры творчестволық коллективиниң бир мүшеси болғаннан кейин, орта емес алдыңғы қатардағы актер болуға хәрекет етти. Әлбетте, өз алдына мақсет етип қойған творчестволық программаларды әмелге асыруы ушын көп мийнет етип, тәр төкти, театр искусствосы, режиссура ҳаққындағы газета-журнал бетлеринде шығып туратуғын мақала, гүрриңлерди тынбай оқыр еди.

Оның Қоңырат колхоз театрындағы, былайынша алғанда, улыўма театр сахнасындағы биринши дебюти драматург Абдираман Өтеповтың «Ухожер» комедиясындағы Ухожер роли болып есапланады. Комедияны сахналастырған режиссер А. Сарыбаев, бас ролди атқарушы артист Рейимбай Сейтов пьесаны қайтақайта оқыды. Автор режиссер менен күнделикли ис үстинде ойласып, пикир алысып отырды. Нәтийжеде ролди жақсы атқарып, өзиниң келешек талант ийеси екенлигин тамашагөйлерге хәм театр коллективине таныта алды.

Буннан былайда Рейимбай Сейтовтың театр сахнасында дәреткен образлары район мийнеткешлериниң, театр сүйерменлердин дыққат орайында болды. Атап айтқанда, Шакировтың «Пролетар қахарманлары» спектаклиндеги офицер Чернов, Жолмурза Аймурзаевтың «Той» пьесасында жигит, Абдираман Өтеповтың «Гүман» драмасындағы Мурат, Р. Мәжитовтың «Қара жүреклер» музыкалы драмасындағы Дәулетназар бай, қазақ драматурги Шахмет Хусановтың «Алдар көсе» комедиясындағы жигит, Хамзаның «Дох-

метшилер жазасы» сатирик комедиясындағы Қасымжан хәм тағы басқалар усылар қатарына киреди.

Кейиншелли театр коллективи үлкен көлемдеги драмалық шығармаларды да сахналастыра баслады. Драматург Сейфулғабит Мәжитовтың «Бағдагүл» музыкалы драмасы хәмде азербайжан композиторы Узеир Гаджибековтың «Аршын мал алан» музыкалы комедиялары бул пикиримиздин дәлили бола баслады. Себеби халықтың турмыс дәрежеси, мәдениаты, сана сезими өсиўиниң арқасында мийнеткешлердин театр искусствосына, музыкаға, хәмде драматургияға болған қызығушылығы, талабы күшейип, эстетикалық қәбилиети раўажлана барды «...халықтың мәдениаты өсип, социалистлик өмирдин перспективалы жаңа горизонтлары айқынласа барған сайын, үгит-нәсият ушын жазылған шығармалардан гөре көркемлиги басым, идеялық мазмуны терең драмалық шығармалардың зәрүрлиги жыл-жылдан арта баслады.»¹

«Бағдагүл» музыкалы драмасы усындай кең көлемдеги, идеялық мазмуны, көркемлик қуны, ондағы көтерилген проблеманың халқымыздың жүрегине жақынлығы жағынан сол дәўирдин, тамашагөйлердин талабына жуўап бере алатуғын драмалық полотнолардан бири еди.

Бул музыкалы драманың театр коллективи, рольлерди атқаратуғын артистлер ушын әҳмийетли тәрәпи, драматургтин бул сахналық полотносында «...персонажлар минезиндеги миллий өзгешелик, миллий характер, миллий минез-қулық шебер сәўлеленген»² инде.

Постановкашы режиссер Т. Сарыбаев жас, тәжірийбесиз Рейимбай Сейтовқа драманың орайлық персонажларынан бири Шәмшет болыстың ролин исенип тапсырды. Драматург музыкалы драмада Шәмшет болыстың образына оғада кең орын берген. Тийкарынан алғанда драмадағы барлық персонажларды хәрекетке келтиретуғын, олардың айлаған планларының, аңсаған әрманларының тас-талқанын шығарып, карталарын былғастырып жиберетуғын, өз мақсетине ери-

¹ Төреш Аллауазаров «Театр хәм драматургия». «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис—1979 жыл, 74-бет.

² Төреш Аллауазаров «Театр хәм драматургия». «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис—1979-жыл, 133-бет.

сиу жолында Қожанды сүйген яры Бағдагүлден айырып мәрдиқарға, айтқанына көніп, айдауына жүрмегенлигі үшін Аймереке менен Сәмекені Төрткүлге, Бағдагүлді анасынан айырылған ботадай, бозлатып, дийуанадай шубыртып қойған сол Шәмшет болыс.

Хәр бір жас, өз творчестволық жолын енді ғана баслап атырған актердың бахты, келешегі оның бірінші адымының сәтлі, табыссы болыуында, оның қолына түскен, оның тәғдирін шешетұғын драматургиялық материалдың көлемлі, көркем хәм байлығында.

Мине усы жағынан қарағанда «Бағдагүл» постановкасында бахыт Рейимбай Сейтовқа күліп қарады деуге болады. Шәмшет болыс образына берілген бай драматургиялық материаллар жас актер Рейимбай Сейтовты өз үстінде көп іслеуге, тер төгіуге, ізлеңіуге мәжбүрледі.

Соны да ескертип өтиўимиз керек, Рейимбай Сейтов Шәмшет болыстың ролин ойнағанда 24—25 жаслардағы жигит еді. Ал оның қахарманы Шәмшет болыс болса жасы алпыслардан асқан, елдің ақсақалы, болысы еді. Бул проблемада өз нәубетінде, жас актер Рейимбай Сейтовтың алдына бир қатар қыйыншылықларды көнделен етип қойды. Бир сөз бенен айтқанда «Бағдагүл» спектаклинің табыссы шығуы тек ғана Бағдагүл хәм де Қожан рольлерин атқарған Ханым Өтемуратова хәмде Алламурат Сарыбаевларға байланыссы болып қалмай, керисинше жүктің ауырлығы Шәмшет болыстың ролин атқарған Рейимбай Сейтовтың желкесине шөкті.

Шәмшет болыс—Р. Сейтов спектакльде бирінші рет бәхәрдің көркем хаўасы гүркиреп, тәбияттың енді оянып атырған паслында көринеди. Шәмшеттің Мәтирзаның қызы Бағдагүлден дәмеси бар екенлигин оның Ымсынды не себептен шақыртқанын биліп аламыз.

Болыс: «...Аты Бағдагүл дейди, бағдағы гүл хәм оныңдай бола алмас. Сын-сымбат, бет ажар дегенің болса бола береді екен. Адам жутып ғана жибергендей, кеўлиме бир орнады, ғаррылықтың алдында хәмел менен байлықтың арқасында соны алып дүньяда әрмансыз болажақпан (ғужымырланып) ҳо-хо, адамлар—саған бермес, қызда тиймес дейди, қыз тәңири-

си мол деген, қызда не ықтыяр бар. Неге бермейди, аўа бермес, таўға жанбас салсам аўдарып урғандай болыслықтың күши менде бар. Қарманбай алатуғын байлық менде бар. Неге бермесин, неге пайдасын билмесин. Мен ғой бул күнде мәўиж урып турған дәрьяман, қанша алсаң алдың екен демек, кемимек дәстүр емес, былайынша айтқанда мен ғой қыдыр дарыған гәзнийменен. Мениң ығымды шалып, дегенимди қылған адам ғана күн көре алады, мұрадына жете алады, ғәрипшиликти ұмытады. Хе-хе... қарсыласқан, дегениме жүрмеген адам не қылады, ол ма ол, оның үстинен дәрьяның дегіши қарайды, қарап болады. Қарап болғаны менен қарап қалмайды, жарық дүнья көзине тастай қараңғы болады. Соны қылмақ мынау дөкен пақырдың қолынан келеди...»¹

Рейимбай Сейтовтың дауысының ирилиги, сын-сымбаты, хәр бир хәрекетіндегі өз күшине, құдиретине, байлығына, хәмелине болған исеним оғада жақсы ашып берилди. Себеби Рейимбай Сейтов жас болыуына қарамастан байлардың жарлыларға көрсеткен қысыўметин өз көзи менен көрген, басынашылардан Қоңыратқа жасаған көплеген шабыўылларын ата-сы Сейт ғаррыдан талай мәртебе еситкен еді. Азда болса турмыста көргенлери, еситкенлери Шәмшет болыс образының сүлдерин көз алдына келтириуге жәрдем берди.

Мектеп көрмеген молла хәр муқамға жорғалар, дегендей, мектеп көрмеген, хәўескер актер үшін алпыс жастағы салдамлы, көпти көрген, қамшысынан қан тамған, ел ағасы болып көп мерекелерди атқарған, байлығының пуўына шыдай алмай ойнақлап жүрген болыстың жүрис-турысын, хәрекетин, дауыс интонациясын, көз қарасларын, адамлар менен мәмлесин исенимлі етип көрсетиўде, оннан үлкен уқыплылықты талап етти. Бул орында Рейимбай Сейтов өзиниң турмыста көрген адамлары уста Әмет хәм де Палўан байларға тән болған гейпара деталлардан пайдаланды.

Рейимбай Сейтов жаслығынан оғада шаққан; зийрек гүзетиўшен (наблюдательный) бала болған. Пал-

¹ С. Мәжитов. Таңламалы шығармалары «Қарақалпақстан» баспасы. Нәкис—1965-жыл. 195—196-бетлер.

Ұан бай қопа сақал, мурты шыйратылған, ұзын бой-
лыдан келген, жасы әдеуір жерге барып қалған адам
болсада еле сынын бузбай, ғаррылықты мойнына ала-
маған адам болған. Ол бір сөзлі, шорт кесер адам бо-
лып, сөзін екі қылған адамды унатпаған. Рейимбай
Сейтов Шәмшет болыс образын дәретіңде Палуан
байға тән болған гейпара қасиеттерден пайдаланған.

Егерде актер биринши пердеде Шәмшет болысты
тигилген жеринен қан алатуғын адам етип көрсетсе,
үшінши перде де, болыс пенен ояздың сахнасында ол
пүткиллей басқа адам болып көрінеді. Биринши на-
бетте Шәмшет болыс—Р. Сейтовтың дауысы, дауы-
сындағы интонация өзгереді. Болыстың «Бизің үйге
мәрхәмат қылыңыз, тақсыр. Биз болсақ өзіңіздің
көгерткен нәлиңіз», деген сөзлерінде оның ояздың ал-
дында жарамсақланғаны, хожасының алдында жеті
бүгиліп сәлем беріуге таяр екенлігі сезіледі.

Бұл сахнада жас артист Рейимбай Сейтовтың роль-
дің, персонаждың келбетін пүткиллей өзгертип жи-
бергенине тән берген тамашагөйлер Шәмшет болыс-
тың жипектей мүләйім болып, тышқан аңлыған пы-
шықтай сөздің пайытын тауып, қонағының кеуіліне
қарап, мүсәпір адамлардай «тақсыр» деген сөзді оға-
да абайлап, құрметлеп, салмақлап айтыуына хайран
қалатуғын еді.

Мине усы сахна:

Болыс—Сиз сау болсаңыз маған дүнья көп, сиз
ала берің дағы, мениң бір жумысым бар
тақсыр. Соны питкерсеңіз, көп дүнья бер-
гендей болар еді, тақсыр.

Уезд—Айтсаңшы, бизики питкереді-ғой.

Болыс—Сизің дәулетіңізде ғаррылықта бір үй-
ленейін деп едим тақсыр.

Уезд—Таллықта қыз көп, волостыта мал көп,
жас қатын оларға керек.

Болыс—Сизден жәрдем болса, хәзир той қылар-
ман, тақсыр.

Уезд—Жақсы-жақсы.

Болыс—Бизің аламан деп жүрген қызды Қожан
деген бір баслы жалатай адам сөз беріп,
құйрық туттырмай жүріпті.

Уезд—Ха...а...а ол аңсат ғой.

Болыс—Құллық, тақсыр.

Уезд—Ол айтқан адамды мәрдиқарға айдап жи-
береді, бизге барса, биз арыз тыңламайды.

Болыс—Құллық тақсыр, қыздың әкесі бережақ,
бір ағасы бар, ол да шарым салды.

Уезд—Оны бизге жиберсе, ойға салып қоямыз,
жаманлықты қоймаса оны да мәрдиқарға
айдап жибереді.

Болыс—құллық тақсыр.

Уезд—Бизики екі полиция бар ғой, соны сизге
тапсырады. Соған жаман қараған адам бол-
са айтады, урады, бәрін қыйнай береді.
Сеники бұйырады... (полицейскийлерге) сен-
лерди болысқа тапсырады, болыс не бұйы-
рады, сизики барлығын қыла береді (честь
берер) бара қойын (шығады). Болыс басқа
хызмет жоқ?

Болыс—Жоқ-жоқ тақсыр!...

Усы кишкентай ғана сахнада «құллық, тақсыр»
сөзі төрт-бес мәртебе ислетіледі. Шәмшет болыс—
Р. Сейтов «Құллық» сөзін хәр рет айтқанда коман-
дирдің алдында тұрған гүнәкар солдаттай, бір қә-
дем алға адым таслап, келиншектей ийилип құллық
ететуғын еді.

Спектакльдің финал сахнасында хакыйқатында ха-
лықтың «ойнақлаған бузау от басар» дегеніндей, Ок-
тябрь революциясынан кейін хәмелден, дүнья-малы-
нан айрылған, қылмысына жараса жаза алған Шәмшет
—Р. Сейтовты Шанияз шыйықтың чайханасында кө-
реміз. Енди ол бурынғы көкірегі таудай қамшысын
қолынан тасламайтуғын, шыррайып кийінген Шәм-
шет болыс емес. Бұл сахнада актер өз қахарманын
харрамзада, көзине қан толған аш қасқырдай урынған,
тынышы кеткен, кимге тасланатуғынын, қалай өш-
палуының есабын табалмай жүрген адам етип көрсете-
ді. Данышпанлар, көз адам баласының ишкі руўын,
дүньясын айқын сәулегендіретуғын айнаы жәхан
дейді. Р. Сейтовтың атқарыуындағы Шәмшет болыс-
ты бұл сахнада көрген тамашагөйлер, данышпанлар
айтқан сөздің дурыс екенлігіне тағы да бір рет исе-
неді.

С. Мәжитов, «Таңламалы шығармалары», «Қарақалпақстан»
баспасы, Нөкис—1965-жыл. 207—208-беттер.

Р. Сейтовтың көзі тап урының көзіндей ойнақлап туратуғын еді.

Шәмшет — Р. Сейтов мәрдикардан аман-сау қайтып, қызыл әскерде хызмет етип атырған Қожанның (Болысқа Бағданың бетін көрсетіп) мына гүнасыз бетке жазылған хатты, түскен дағалларды сен оқый аласаң ба? жоқ, оқый алмайсаң...» деген сөзлеріне тек ғана көзінің астынан урлап қарау менен ғана жууан береді.

«Бағдагүл» спектаклиндегі Шәмшет болыс роли Рейимбай Сейтов үшін үлкен мектеп ролін өтеді. Ол бул талаптың қаншалы аүйр талап екенлігіне, сахнада образ дәретиу ийне менен құдық қазғандай бір нәрсе екеніне, бул қәнийгеликти тереңнен меңгериу үшін көп оқуу, көп үйрениу хәм излениу шәрт екенлігіне түсинип жетті.

Сонлықтан да, район басшылары Рейимбай Сейтовтың айрықша талантын, иске уқыпшылығын еске алып, оны Ташкентке режиссерлардың билимин көтериу курсына жибергенде, ол жас баладай ушып-ушып қуғанды.

ТАШКЕНТЛИ УСТАЗЛАР

Рейимбай Сейтов 1939-жылдың август айында Қарақалпақстан халық комиссарлары советінің қапталындағы искусство басқармасының буйрығына байланысты Ташкентке, режиссерларды қайта таярлау курсына жол алды. Ол ўақыттың жол азабының өзі бир дәстан. Хәзирги күндегидей күніне Ташкентке тоғыз—он рет қатнап турған. 900—1000 километрлик аралық жолды бир саат он минутта, еки саатта суўдай симирип турған «Як—40», «АН—24», «ТУ—134» «ТУ—154», самолетлары жоқ. Сол себептен Рейимбай аға Қоңыраттан Төрткүлге, Төрткүлден Үргенчке, Үргенчтен үсти ашық машинада Чарджаўға барады. Чарджаўдан поезд бенен Ташкентке жетип барады. Ол Қоңыратша кийинген еді. Үстинде гимнастерка, путында галифе шалбар, аяғында кавказша етик, басында қара шляпа, белинде еңли қайыс. Бундай картинаны көрген курс басшылары оқууды мәдениятлы адамның этикасы, кийиниуінен баслайды. СССР тарийхы муғаллими Зуфаров «Хұрметли оқушылар, сизлер интеллигенциямыздың ўәкили-

силер, халықтың, мийнеткешлердин арасында мәденият тарататуғын, оларды эстетикалық жақтан тәрбиялау-туғын сизлер. Соның ушын, биринши нәўбетте өзлериңіз мәдениятлы болуыңыз керек. Гимнастерка менен галифенің орнына костюм, етиктиң орнына туфли кийип, галстук тақсаңызлар шеп болмайды» деди. Бул гәплер тек ғана Рейимбай Сейтовқа ғана тийисли болмай, ал республиканың барлық область хәмде районларынан келген жигит-қызларға тийисли еді. Курстағы биринши сабақтың этикадан басланғанлығы оғада дұрыс болды. Себеби, жақсы, сулыу кийине билиу де үлкен мәденият есапланады. Зуфаровтың айтқан бул нәсиятлары бир өмирге Рейимбай Сейтовтың ядында қалды. Хәзирде актер галстуксиз, утюг басылған костюм, қойлексиз көшеге шықпайды. Анады атаңа пардозсыз көрсетпе дегендей, егерде формада болмаса, я туфлийи майланбай қалған болса, театр адамларының көзіне көринбеуіге хәрекет етеді. Атадағы бул жақсы қасиет қызларына, ақлықларына да жуққан. Улыўма Рейимбай Сейтовтың семьясы Нөкистеги жоқары мәдениятлы семьялардан бири болып есапланады. Бул да бизиң жас актерларымыз ушын үлкен сабақ.

Бул ўақытта Ташкентте еле театр искусствосы институты ашылмаған. Ызбекстанның барлық театрларына керекли кадрларды Москва хәм Баку қалаларында таярланатуғын жыллар еді. 1936-жылы Ташкент қаласында ашылған консерватория, республиканың музыкалы театрларына хәм де концерт организацияларына жоқары, мағлыўматлы қәнигелер таярлауды енди ғана баслаған болса да, Октябрь революциясына шекем улыўма барлық тараўлар бойынша профессионал қәнигелерге мүтәжлик оғада сезилерли дәрежеде болған Ызбекстан, еле де кадрларға зәрүр, мүтәж еді. Сол себептен автоном республикамыздың көплеген районларындағы районлық колхоз театрларында мийнеткешлерди искусствоның жаңа түри болып есапланған, театр менен таныстырып, искусствоның бул халыққа жақын, соның менен бирге оғада өткир хәм де жаўынгер тараўынан тамашагөйлерди эстетикалық, мәдени жақтан тәрбиялауда актив пайдаланып атырған жас, тәжирийбесиз артистлеримиз, режиссерларымыз өз билгенлерин ислеіп, өз қазанларында өзлери қайнап, өз майларына өлери қуўырылып атқан бир пайыт еді. Сондай район-

лық театрларында мийнет етип, билимге талпынған, өз билими, мәденияты, атқарыушының шеберлиги, режиссерлық тапқырлығы үстінде тынбай изленип жүрген жаслардың бири, актер хәм режиссер. Рейимбай Сейтов еди.

Ташкент... өзиниң жигирма әсирлик тарийхына ийе болған бул әййемги қала тек ғана Өзбекстанның емес, ал шығыс еллериндеги ең ири мәденият орайларының бири. Ташкент театрлары, музейлери, концерт заллары, оқыу орынлары, архитектура естеликлери Рейимбай Сейтовте оғада күшли тәсир қалдырды. Белгили өзбек режиссерлары Маннан уйғыр, Ятым Бабажанов пүткил елдиң хұрметине сазауар болған, маман актерлар Абрар Хидаятов, Абад Жалилов, Алым Хожаев, Сараханум Ишантораева, Наби Рахимов, Шүкир Бурханов, Марья Кузнецовалар менен Хамза атындағы өзбек мәмлекетлик академик драма театрының сахнасында «Отелло», «Гамлет», «Бай хәм бадрақ» спектакльлеринен кейин ушырасыулар бир өмирге Р. Сейтовтың жүрегинде өшпестей из қалдырды. Отызыншы жыллардың екінши арымында өзбек актери Абрар Хидаятовтың талантының гүллеген, актерлық шеберлигиниң писип жетилискен, сахна мәдениятының шыңына көтерилген, мен деген режиссерлардың оның менен спектакль қойыуы әрман етип жүрген дәуир еди. Бул жылларда Абрар Хидаятовтың уллы англиз драматурги В. Шекспирдиң «Гамлет» трагедиясында Дания шахзадасы Гамлеттиң ролин шеберлик пенен атқарып, өзбек театрының даңқын пүткил дүньяға таратқаны хәммеизге белгили. Хамзаның «Бай хәм бадрақ» хәмде Шекспирдиң «Отелло» трагедиясында бас рольлер—Гафур, Отелло рольлерин оғада үлкен шеберлик пенен атқарып шыққаннан сон, Абрар Хидаятовтың аты легендаға айланып, тиллерде дәстан болды. Маннан Уйғыр, Ятым Бобожановлардың режиссерлық тапқырлығы, фантазиясының камалға келген жыллары еди. Олар өзлериниң творчествосындағы программалық спектакльлери болып есапланған «Гамлет», «Бай хәм бадрақ»ты тап усы жылларда дөретти.

Өзбек театрының усындай корифейлери менен ушырасыу, олар дөреткен спектакльлерди академик театрының сахнасында шебер актерлардың атқарыуында көриу хәммеге де нәсип ете бермейди. Усы ушырасыулар, пикир аумасыулар, гүрриңлер, актерлық профессиясы

тууралы дискуссиялар еле-еле қарақалпақ актери хәм режиссеры Рейимбай Сейтовтың ядында.

Курстың программасы да бай хәм терең мазмунлы еди. Режиссура хәм де актерлық шеберлигинен сабақлар хәтесине үш рет, ал қалған үш күнде сиясий, гуманитарлық предметлерден сабақлар болатуғын еди. Улыұма, курсте арнаулы предметлерден сабақ беретуғын муғаллимлердиң барлығы да тәжирийбели актерлар-хәм режиссерлар болған. Мәселен, актерлық шеберлигинен оқытқан Карл Павлович Очненко рус театры сахнасында жигирма жылға шамалас ислеп, бай тәжирийбе арттырған актер болса, режиссурадан сабақ берген Москвадан арнаулы түрде курсқа шақырылған режиссер Дарашкевич хәм Верхоцкийлер де өз тарауларының маманлары еди.

Театр искусствосының көзге көринген қәнигелеринен бири, Ташкентте тазадан ашылған Театр искусствосы институтының биринши ректоры Верхоцкий М. П. курсқа басшылық етти. Курста усындай абыройлы, өз тарауларының маманлары болған қәнигелердиң сабақ беріуи, курсқа келген жигит-қызларды да тәртипли болыуға, сабақларға оғада үлкен жууапкершилик пенен қарауға үйретти.

Усының нәтийжесинде курсқа келген жигит-қызлардың көпшилиги төрт айлық курстан терең билим алыуға үлгерди, дүнья театры хәмде рус театрының тарийхынан улыұма түсиникке ийе болды, театр искусствосының, уллы реформаторы, гениал актер хәм режиссер Константин Сергеевич Станиславскийдиң системасы менен оқыу процесинде танысуға миясар болды.

Рейимбай Сейтов режиссурадан режиссерлық планды драматург Юрий Арбаттың «Насратдин Афанди» комедиясы тууралы жазды. Оның режиссерлық мийнети комиссия тәрәпинен «4» ке баҳаланды. Солай етип, төрт айлық режиссерлық курсы Рейимбай Сейтовтың кейинги жыллардағы творчестволық излениулерине, актердың, режиссердың мийнетин әдил баҳалауына, сахнаның, спектакльлердиң улыұма мәдениятың жоқары дәрежеге көтериуине, партнерларынан, драматурглерден көп нәрселерди талап етиуине кең жол ашып берди.

Ол өмиринде биринши рет ҳақыйқый, шын мәнисиндеги искусство, театр маманлары менен ушырасты, олардың жұмыс ислеу методы, драматурглар менен.

актерлар менен тазадан қолға алынған пьесалар үстінде қалай ислеу кереклигин үйренди, репетицияларында болып, керекли пикирлерди блокнотларына жазып алды. «Бул күнлер мениң ушын үлкен, бир өмірге ядта сақланатуғын, мениң театр искусствосына болған көз қарасларымды айдынластырған күнлер болды. Мени толқынландырып, ләрзеге салған, өзиниң күшли эмоционаллық тәсири менен артист Рейимбай Сейтовқа үлкен мектеп болған Хамзаның «Бай хәм батрақ», Шекспирдиң «Гамлет» спектакльлери еле-еле көз алдымнан кетпейди»—деп еслейди биз бенен гүррининде хурметли ақсақалымыз.

Рейимбай Сейтовтың Ташкентте қалып оқыуды дауам еттириу нийети де жоқ емес еди. Бундай пикирдиң пайда болыуына түртки берген курстың басшылары болды. Себеби, олар жас қарақалпақ режиссерындағы билимге болған интаны сезді. Бирақ бул мәселеге күтилмеген жерде Өзбекстан ССР Жоқарғы Советиниң депутаты, Қоңырат районлық атқаруы комитетиниң председатели Оразгүл Медетова араласты. Январь айының басларында өз жумыслары менен Ташкентке командировкаға барған О. Медетова Р. Сейтовты ізлеп тауып алады. Рейимбай ағаның «нийетиниң бузықлығын» сезген председатель тууры Өзбекстан Халық Комиссарлары Советине киреди хәм де ондағы искусствоға басшылық етип атырған жолдаслардан Р. Сейтовты Қоңыратқа қайтарыуларын талап етеди.

Солай етип Р. Сейтов 1940-жылдың февраль айында және Қоңыратқа қайтады хәм өзи үйренген Қоңырат районлық театрының творчестволық коллективине басшылық етеди. Р. Сейтов курсты питкерип келгеннен соң, жумысты биринши нәубетте театрдың творчестволық составын кеңейтиуден, репертуарын қайта көрип шығыудан бастады. Абдираман Өтеповтың «Гүман», Шакировтың «Пролетар қахарманлары», Жолмырза Аймурзаевтың «Жигерли жолдаслар», С. Мажитовтың «Бағдагүл», Хамзаның «Дөхметшилер жазасы», Узир Гаджибековтың «Аршын мал алан» музыкалы комедиялары қайтадан сахналастырылды. Театрдың репертуарына тазадан белгили өзбек драматурги Сабыр Абдуланың «Бостан» хәмде Сапар Хожаниязовтың «Айша» драмалары киритилди.

«Бизде.—деген еди республикамыздың көрнекли дра-

атургларынан бири Мырзағалий Дәрибаев, өзиниң Қарақалпақстан Жазыушылары Союзының екінши съездинде жасаған докладында.—бирнеше колхоз театрлары бар, балалар театрлары, орайлық колхоз театрлары.. бизлерден усы театрлар пьеса талап етеди. Драматургия тууралы бул съездде айрықша сөз болып атырғаны да халықтың усы талабынан тууылып атыр»¹

М. Дәрибаевтың бул сөзлери оғада орынлы еди. Себеби терең мазмунлы, көркем драмалық шығармалар болмаса театрдың рауажланыуы оғада қыйын. Р. Сейтов та мәселениң усы жақларын есапқа алып, өзи басқарған театр коллективиниң репертуарын идеялық мазмуны дәуирдиң талабына жууап беретуғын көркем драмалық шығармалар есабына байытыуға хәркет жасады. Репертуар мәселесине бундай принципиал қатнаста болыу, жас режиссерға устазлары Маннан Уйғыр, Үттим Бабажанов, Дарашкевич хәмде Верхоцкийлердин көрсеткен унамлы тәсири десек қәтелеспеймиз.

Әсиресе театр репертуарына Хамзаның «Дөхметшилер жазасы» сатирик комедиясы қайта киргизилди. Қарақалпақстан Жазыушылар Союзы тәрәпинен Төрткүлде жақсы драмалық шығармалар ушын жәрияланған конкурсте екінши сыйлықты алған драматург Сапар Хожаниязовтың «Айша» музыкалы драмасының тазадан сахналастырылыуы, театр басшыларының, оның режиссурасының тутқан жолы дурыс екенлигин және бир рет тастыйықлады.

«Дөхметшилер жазасы» комедиясын Хамза 1918-жылда жазды. Өзбек совет драматургиясында биринши болып, Хамза бул комедияда жаңа, совет турмысын, бул турмыстың адамларға теңлик, азатлық алып келетуғынлығын көрсетти. Комедияның бас қахарманлары Фатима менен Қасымжан. Екеуи де унамлы геройлар. Қасымжан мәдениетлы, ақыллы жигит. Ол бириншилерден болып хаялы Фатимаға пәренжесин таслауға рухсат етеди. Жаңа заманда хаял қызлар теңлиги программасын бириншилерден болып әмелге асыруы мақсетинде хаялы менен кино, театрларға барып турады.

Бирақ душпанлар оның шақын қайырыу, татыу сөмбасын бузыу ушын, хәр қыйлы өсек сөзлер менен Қа-

М. Дәрибаев. «Пьесалар». «Қарақалпақстан» баспасы. Нө.-
кис. 1962-ж.

сымжанның жүрегінде қызғаныштылық отын жағыуға урынады. Имам дамла менен Султан пьаниста Фатиманы ермеклегиси, жолдан урғысы келеди. Душпанлардың, яғни дөхметшилердің нийетлерін байқаған Фатима оларды баппа жазалайды, халықтың алдында шермендесін шығарып, бет перделерін жыртып тасалайды.

Рейимбай Сейтов бул комедияны өзі сахналастырып, бас рольлерден бири болған Қасымжан ролин өзі ойнады.

Бундай өткір сөзлі, терең идеялы, көркем мазмунлы сатирик комедияның сахналастырылуы Қоңырат районлық театрының творчестволық коллективіне үлкен табыстар келтирди. Рольлер де постановкашы режиссер Р. Сейтов тәрәпинен дурыс, орынлы бөлінди. Комедияның бас қахарманы Фатима ролин атқарған артисткалар Турсын Раметова, Марьям Сабуровалар, Султан пьаниста—Жуман Розумов, Имам дамла Саттар Рамбергенов, Қасымжан—Рейимбай Сейтов хәмде жас бала Акбарали ролинде ойнаған Маден Қошжановлар өз рольлерін табыссыз атқарып шықты. Себеби бул комедияда драматургтың актерлардың атқарыушылық творчествосына беретұғын материалы жетерли дәрежеде. Айрықша Султан пьаниста менен Фатима образына берилген мизансценалар, дәраланған характерлер, үлкен шеберлик пенен ойлап табылған комедиялық күлкіли ситуациялар, тил байлығы, бул спектакльдің көркемлик қунын тағы да күшейтти.

«Айша» музыкалы драмасын Рейимбай Сейтов өз устазы, Қоңырат районлық колхоз театрының фундаментин салғанлардың бири Тулек Сарыбаев пенен биргеликте сахналастырды. Пьеса өзінің көркемлігі, образлар психологиясының, социал келип шығыуының тереңлігі изертленгенлігі, драмалық тартыстардың жанлы хәм шыйрақлығы, ондағы сүүретленген уақыялардың тарийхый шынлыққа жақынылығы менен халыққа унады, тамашагөйлердің хұрметине сазыуар болды.

Сейбил деген қарақалпақ байы өзінің жалғыз қызы Айшаны Узақберген байға қалың малға сатпақшы болады. Айшаның кеули болса басқада. Ол әкесінің есигінде жүрген жарлы жигит Айтжанды сүйеди. Айша Узақберген байға узатылар күни, тойды бузып сүйген жигити Айтжан менен қашады. Бирақ, олар дарға бо-

йында қолға түседі. Сейбил қызы Айшаны зорлап Узақбергенге берип жибереди. Айтжан Айшаны қутқараман деп арбаға асылғанда, Узақберген тәрәпинен атып өлтириледі. Пьесаның финалында Айша Узақбергеннің үйінен қашады, қабирстанға барып, сүйген жигити Айтжанның мазарының үстінде өзін-өзі өлтиреді.

Пьеса постановкашы режиссерлар тәрәпинен терең талланды. Рольлерде бәнт болған артистлерден Ханым Өтемуратова, Марьям Сабурова—Айша, Алламурат Сарыбаев—Айтжан хәм тағы да басқаларға жеткиликли қосымша материаллар берилди.

Белгилі қарақалпақ драматурги, режиссеры, театр искусствосының изертлеушиси, Өзбекстан ССР хәмде Қарақалпақстан АССР халық артисти, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Төреш Алланазаров өзінің «Театр хәм драматургия» атлы китабында Сапар Хожаниязовтың биринши драмалық шығармасы «Айша»ға жоқары баға берип, былай дейди: Пьесада айрықша сәтлі болып шыққан образлар—Айша, Айтжан, Сейбил, Узақберген, өзге персонажларға қарағанда олар бирқанша жанлы, исенимли, тәсирли. Айша өзінен бурынғы дөрелген Тиллахан («Теңин тапқан қыз») «Бағдагүл» («Бағдагүл») образларына қарағанда өзгеше планда жасалған. Бәринен де бурын, Айша образында өз азатлығын талап етиушилик басым. Бир жағынан турмысты сүйиушилик күшли болса, екінши жағынан, өз бахтын урламақшы болған езиушилерге әдилсизлерге қарсы гәзеппениу хәрекеті бар. Ол өз басына түскен трагедиялық аўхалды жеңип шығыуға умтылады. Ақырында өзінің қайғылы қазасы менен, ески заманның қан сасыған қара тәртибин бийкарлайды. Себеби Айша ушын ол заманда буннан бөтен жол жоқ еди. Соның ушын да оның өлими бизге өз азатлығы ушын табанлы түрде тартысқан адамның қахарманлығы болып түйиледи¹. Төреш Алланазаровтың музыкалы драманың бас персонажларына берген характеристикаларына биз де қосыламыз. Москвадағы А. В. Луначарский атындағы театр искусствосы институты қапталынан ашылған қарақалпақ студиясын жақында ғана питке-

¹ Төреш Алланазаров «Театр хәм драматургия» «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис—1979 ж. 189—190 бетлер.

рип келген Сапар Хожаниязов, бул пьесаны жазыуда өзинин барлык шеберлигин, билимин жумсаган...

Музыкалы драмада автор тәрәпинен берилген бай драматургиялык материаллар постановкашы группаларга караалпақ халқынын Октябрь революциясынан бурынғы аўыр турмысы, ҳаял-қызлардың теңсизлиги ҳаққында толы йошлы, терең мазмунлы спектакль дәрәтиўге имкәният берген.

Р. Сейтов спектакльдеги Узақберген ролин исенимли етип атқарды. Актер өзинин бесжыллық актерлық практикасында биринши ирет өзи атқаратуғын персонажға социал характеристика беріўге ҳәрәкет жасады. Ташкентке төрт айлық курсқа бармастан бурын, тек ғана Рейимбай Сейтов емес, ал Қоңырат районлық колхоз театрының барлық артистлерин де ойнайтуғын рольдин биографиясы, екнши план, подтекст деген терминлерди улыўма еситпеген еди, еситкен жағдайда да оның негизги мазмунына түсинбейтуғын еди. Р. Сейтов рольге социал характеристика беріўди, оның биографиясын ойлап табыўды, образ туўралы қосымша материаллар жыйнаўды Ташкентте, Дорашкевич, Верхоцкий ҳәмде Огненколардан үйренди. Сахнаның сырлары, актердың роль үстинде ислеў қыйыншылықлары, бул мәселелерде актерларға ең қолайлы компас К. С. Станиславскийдин системасы екенлиги туўралы Маннан Уйғур, Аброр Хидояттов, Ятым Бабажановлар көп-көп мәртебе ескерткен еди.

Мине соңында, Қоңырат районлық театрының тарихында биринши рет, актер ҳәмде режиссер Рейимбай Сейтов Узақберген байдың биографиясын, социал келип, шығыўын, сол жәмийетте тутқан орнын, өз геройының нелерди унатып, нелерди жақтырмаўын конкрет ҳәм тереңнен үйрениўге ҳәрәкет жасады. Актердың образға бундай жантасыўы, оның ҳақыйқый профессионализмге қарай таслаған биринши дадил исенимли адымы еди.

Рейимбай Сейтов өзинин елиў бес жыллық актерлық практикасында көплеген өзбек, қазақ, азербайжан, рус байларының рольлерин ойнаған. Бирақ «Айша» спектаклиндеги Узақберген бай роли сол көплеген, бири екншисине усайтуғын байлардың дәслепкилеринен еди. Сол себептен де бул образ артист Рейимбай Сейтовтың творчестволық биографиясында айрықша орын тутады.

Жоқарыда ескертип өткенимиздей, Рейимбай Сейтов оқуыдан қайтқаннан соң тек ғана колхоз театрының репертуары емес, ал труппаны да жаңа талантлар есабына байытыўға ҳәрәкет етти. Халықтың арасынан жетилішип шыққан талантлы бақсылардан Орынбай бақсы, Жаңабай бақсылар, жыраўлардан Нурабылла жыраў, соң оның иниси Есемурат жыраўлар, Хабибулла Ғаржекши ҳәм тағы да басқалар театрдың труппасына жұмысқа қабыл етилди. Буның себеби неде? Халық бақсылары менен жыраўларының профессионал театрға қандай қатнасы бар, деп сорарсыз?

Бақсы, жыраўларды театрдың этирапына жыйнаўдан мақсет, олардан концерт бригадасын дүзип, театрдың финанс планын орышлап, труппаға стационарда таза спектакльлер үстинде ислеўге жағдай туўдырыў еди. Усындай исленди де. Театр басшыларын ойландырган екнши мәселе, районның территориясындағы, қаланың ишиндеги көплеген той-мерекелерге қалай хызмет етиў мәселеси еди. Той-мерекелердин бақсы, жыраў артистлерсиз өтпейтуғынлығы ҳәм мемизге белгили. Сол себептен район мийнеткешлери, той-мерекелерин қызықты етип өткерип беріўди театрдың артистлеринен өтнши ететуғын еди.

Рейимбай Сейтов театрдың жас артист, артисткаларын той саўыўға үйреткиси келмеди. Екнши тәрәптен, театрдың қалтасына түсип турған номай пулды да қолдан шығармаўдың илажын изледі. Буның «илажы» жыраў, бақсыларды, халық талантларын театрға жұмысқа алыўда екенлигине тезде түсинип жетти. Мине, усындай етип, Рейимбай Сейтов, халық талантларын районлық театрдың этирапына жыйнады. Рейимбай Сейтовтың шөлкемлестириўшилиқ уқыбының нәтийжесинде театр коллективи өзинин финансылық планын концерт бригадаларының есабынан орышлап стационарда «Дохметшилер жазасы», «Айша», «Гүман» ға усаған көркем спектакльлер дәрәтиў имкәниятина миясар болды.

Екнши бир айтарлықтай нәрсе, Рейимбай Сейтов театрдың ҳәрбир ағзасынан кеминде еки-үш кәсипти ийеләўди талап етти. Театрда мен артистпен я қосықшыман, басқа жұмыс ислеў мениң қолымнан келмейди, деген гәп болыўы мүмкин емес еди. Уақты келгенде артистлер қара жұмысты да, сахнаның рабочийлығын

да, костюмерный цехтын жумысына да ислеп кете беретуғын еди. Бул әлбетте театр коллективиниң ауызбиршилигиниң күшдигиниң нәтижеси еди.

Ташкентте актерлық этикадан өткен сабақлар, ұстазлардың айтқанлары, берген нәсиятлары зая кетпеди. Рейимбай Сейтов ұстазлардан еситкен, үйренген пайдалы пикирлер, ұсыныстардың барлығын өзи басқарған театрда ен жайдырыуға ҳәрекет жасады.

Театр коллективи концерт бригадалары менен бирге тазадан таярланған спектакльлерди де гастрольға алып шықты. «Бостан», «Гүман», «Айша», «Дөхметшилер жазасы», «Пролетар қахарманлары» спектакльлери тек гана Қоңырат районының мийнеткешлерине емес, ал Хожели, Нөкис, Мойнақ қала ҳәм де район тамашагөйлери де унады, артистлердиң атқарыушылық шеберлиги, режиссурадағы жаңалықлар олардың ҳүрметине сазыуар болды.

1940-жылы Гөне Нөкистеги клубта автоном республикадағы районлық колхоз театрларының көриги болды. Қоңырат районлық колхоз театры бул көрикке Абдираман Өтеповтың «Гүман», қазақ драматурги Ғ. Мүсәреповтың «Қойшы көбен», Шакировтың «Пролетар қахарманлары» спектакльлери менен қатнасты. Спектакльлер жюри ағзаларына унады. Комиссия ағзалары Қоңырат театры актерларының мәдениатына, актерлық техникасына, режиссурасындағы излениўлерге жоқары баға берди. Театр коллективи бул көрикте биринши орынды ийеледи. Солай етип, коллектив пүткил республикаға танылды. Актерлардан Рейимбай Сейтов, Сулыу Алламуратова, Алламурад Сарыбаев, Жуман Розимов, Мәрьям Сабировалар өзлериниң хош ҳаўазы, лапызы, уқыпшылығы, техникасы, атқарыушылық шеберлиги менен Нөкис тамашагөйлери таң қалдырды. Қоңырат районлық колхоз театрының творчестволық биографиясында жаңа дәўир басланды.

АТЫҢ ӨШСИН УРЫС

Фашистлер Германиясының бизиң елимизге тосыннан топылыс жасағанлығы ҳаққындағы кеўилсиз хабарды, гастрольда жүрген Қоңырат театрының творчестволық коллективи районның 5-ши ауыл советине қараслы «Еркин» колхозында еситти. Күндегидей, театрдың ад-

министраторлары кеште болатуғын спектакльдиң афишаларын колхоздың орайындағы халық көп жыйналатуғын топқаларға жабыстырыуы менен бәнт еди. Колхоз басшыларынан бул суўық хабарды еситкенде Рейимбай Сейтовтың басынан муздай суў қуйғандай болды. Ол төзде адамларын жыйнап Қоңыратқа қайтыуға талап-ланды. Колхоз басшыларынан көлик сораўға тили бармай, декорациялар, костюмларды арқалап, жаяу, ярым түн дегенде Қоңыратқа жетип келди.

Рейимбай Сейтов ертенине саат онда театрдың барлық коллективин жыйнап, 1941-жылдың 22-июнынан бастап, театрда жаңа дәўир, тәртип орнатылғанлығын, ендиғиден былай театрдың репертуары, артистлердиң ғайраты, күши, йошы ҳәмде, таланты усы урыстың талабы дәрежесинде болыуы кереклигин айтты.

Советлер Союзындағы барлық творчестволық коллективлердей Қоңырат районлық театрының коллективин де, биринши нәўбетте өзиниң репертуарын қайта көрип шықты. Урыстың биринши күнлери жергиликли драматурглердиң Ұатандарлық урыс темасына бағышланған ири көлемдеги драмалық шығармалары болмағандығы себепли, театр коллективи Рейимбай Сейтовтың басшылығында Жолмырза Аймұрзаевтың «Қоля», «Перзент», Қаллы Айымбетовтың «Ұатан ушын» атлы бир актлы пьесаларын сахналастырып, тамашагөйлерге усынды.

Ұатандарлық урысы басланған күнинен бастап районлық театрының артистлери военкоматтың ықтыярына өтти. Жигитлерге де, қызларға да әскерий форма берилди. Театр коллективи шақырыу пунктлеринде урысқа атланған азаматларға мәдений хызмет етти, концертлер көрсетип, мийнеткешлерди, жасларды қахарманлық, ана ұатанды сүйиўшилик рухында тәрбиялау жолында аянбай мийнет етти, тер төкти.

Енди театр коллективи қалай да болмасын, күшли тәсир күшине ийе болған, кең көлемдеги драмалық шығармаларды таўып, театрдың барлық резервлеринен толық пайдаланған жағдайда оларды сахналастырыуы керек еди.

Рейимбай Сейтов бундай резервлерди халық ауыз-өкпе әдебиятынан, яғный қарақалпақ халқының бай фольклорынан излей баслады. Излеген жетер мұрағатқа дей, Рейимбай Сейтов гөзлеген мақсетине еристи.

Ол өз планларын әмелге асырыу мақсетінде, яғни үлкен эмоционаллық, тәрбиялық күшке ие болған, халықты, тамашагөйлерди ана ұатанды сүйиушилик рухында тәрбиялайтуғын кең көлемли драмалық сахна шығармасын дөретиу мақсетінде республиканың белгилі илимпазы хәм драматурги Нәжим Дәуқараевтың «Алпамыс» қахарманлық музыкалы драмасын сахналастырыуға киристи.

Көрнекли қарақалпақ драматурги Мырзағалий Дәрибаев өзиниң қарақалпақ Совет Жазыушылар Союзының 1939-жылғы II-съездинде жасаған докладында «Жолдас Дәуқараев халықтың ески ұақыттан бермаған аўзынан түспей айтылып келген дәстаны «Алпамыс» ты пьесаға айналдырыу үстінде ислеп жүрипти. Халық жүз жыллар бойынша айтып келген дәстанның совет жазыушылары тәрпийен исленип шығылған пьеса түрин совет сахнасында көрсе қандай қуўанады, қандай сүйинеди. Халықтың бундай сүйинишли ийгиликли иси ушын биз бир-биримизге көмеклесип, «Алпамыс»тай, «Мәспатша»дай халық дәстанларын тез күнде совет сахнасында көрсетиуимиз керек. Жазыушылардан халықтың бир үлкен талабы усы»,¹—деген еди.

Халықтың республика мийнеткешлериниң бул талабы тезде орынланды. Анығын айтқанда «Алпамыс» музыкалы драмасы 1941-жылы Ташкент қаласында өгетуғын қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы декадасы күнлеринде көрсетилиуи керек еди. Декада репертуарынан орын алған М. Дәрибаевтың «Көклем батыр», А. Шамуратовтың «Арал қызы» хәм де «Алпамыс» музыкалы драмалары үстинде таярлық жумыслары енди қызған бир пайытта Уллы Ұатандарлық урысы басланып кетти. Арадан көп ұақыт өтпей-ақ К. Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театрының творчестволық коллективи «Алпамыс» музыкалы драмасы үстиндеги творчестволық өз излениулерин қайтадан баслап жиберди. 1942-жылдың 7-ноябринде «Алпамыс» спектаклиниң премьерасы болды.

Автоном республикадағы районлық колхоз театрлары арасында биринши болып «Алпамыс» музыкалы драмасын қолға алған Қоңырат районлық театрының коллективи болды.

1. Мырзағалий Дәрибаев. «Пьесалар», Қарақалпақ мәмлекет баспасы. Нөкис—1962 жыл. 154-бет.

«Алпамыс» музыкалы драмасын сахналастырыу мәселесинне Рейимбай Сейтов оғада үлкен жуўапкершилик пенен қарады. Өз театрының мүмкиншиликлерин, потенциал күшин есапқа алған Р. Сейтов, драманы толығы менен сахналастырмастан, ал оның екнши актын толығы менен, үчинши акттың биринши картинасын ғана тамашагөйлерге усыныуға қарар қылды.

Буның себеби, бириншиден театр труппасының азлығы болса, екншиден, театрда оркестрдың жоқлығы еди. Театрдың оркестринде ислейтуғын музыкантлардың көпшилиги арнаулы мағлыұматқа ие болмаған, ноталы материалларды шертиуге тиси өтпейтуғын хәўескерлер еди. Егерде театр коллективи музыкалы драманы толығы менен қойғанда, «Алпамыс» ушын арнап музыка жазған профессионал композитор Шафранниковтың барлық музыкаларынан толығы менен пайдаланыуға туўра келетуғын еди. Театр коллективин, оның бас режиссеры Рейимбай Сейтовты «Алпамыстың» қысқартылған вариантын қойыуға мәжбүрлеген тағы бир нәрсе, ол районлық театрларға берилетуғын, таза постановкаларға жумсалатуғын ғәрежеттин де азлығы еди.

Мине усы себеплерге көре «Алпамыс» музыкалы драмасы Қоңырат театрында толығы менен қойылмады.

Соны да ашық айтыуымыз керек Қоңырат районлық колхоз театрының коллективи «Алпамыс»тың қысқартылған вариантын қойып, көп нәрсе уттырған жоқ. Постановкашы режиссер пьесаны қайта-қайта оқып шығып, оны қысқартыудың оптимал жолын тапты. Яғни, ол музыкалы драманың ең керекли халықтың драма бас қахарманлары Алпамыс, Гүлпаршын, Қаражан, Арзайымлардың тәғдири шешилетуғын сахналарды ғана алып қалды.

Рейимбай Сейтовтың спектакли Тайшахан менен қулдан шыққан батыр Қаражанның айқасып турған жеринен басланады. Қаражан Тайшаханның жалғыз қызы Арзайымды жақсы көреди. Арзайым батырды унатады. Бирақ Тайшахан Қаражанды менсинбейди, оны қул деп қорлағысы келеди, өзине тең көрмейди. «Қаражан қул, хан қызын қулға берди деген сөзди

мен қалай еситемен» дейди патша. Усы себептен Қаражанның Тайшаханда кеги бар.

Тайшахан менен Қаражанның айтысатуғын сахнасында динамизм оғада күшли. Мине усы сахна. Қаражан ролинде—Иолдаш Сейтов, Тайшахан ролинде Саттар Рамбергенов.

Қаражан ашыуына шыдай алмай Тайшаханды шабайын деп атырғанда Арзайым келип, қылыштың алдына қолын тутып, «Батыржан саўға» деп әкесин өлимнен қутқарып қалады.

Бул сахна арқалы режиссер Р. Сейтов Алпамыстың қалмақ елине келиўине, еки елдиң батырларының досласыўына тийкар таярлайды. Ханнан қысымет шеккен Қаражан батырдың Алпамыс пенен досласып Тайшаханның зулымына, әдалатсызлығына қарсы гүресиўине тамашагөйлер исенеди.

Спектакльдиң кейинги картинасында ҳақыйқатында еки батыр ушырасады. Дәрбент таўы. Художник Б. Каменов тәрәпинен исленген спектакльдиң көркем безеўи Қоңырат тамашагөйлеринде оғада үлкен қызығушылық оятты. Автордың ремаркасында көрсетилгениндей алыс-алысларда таўдың аппақ қар басқан бәлент шыңлары көзге тасланады. Қаражанның мекан басқан жеринде таўдың үлкен үңгири. Көзи уйқыға кеткен Қаражанның аяқ-қолын ханның адамлары тас қылып байлаған. Оны қутқарамаң деп келген Арзайымның да қолы арқасына таңылған. Ханның адамлары байлаудағы Қаражан менен Арзайымға дәпинип, күш көрсетип атырған ўақытта Алпамыс—Р. Сейтов өз жигитлери менен кирип келеди. Соны да айтып өтиўимиз керек, Алпамыс роли актер ҳәм де режиссер Р. Сейтовқа тап жүзикке қас қондырғандай болып, қатып түсти. Оның Алп таўындай қәдди-қәўметин, тамаша залын лерзеге келтиретуғын ири даўысын, күшли актерлық темпераментин көрген тамашагөйлер Р. Сейтов—Алпамысты тап халық дәстанындағы Алпамыстың өзи деп қабылдайтуғын еди. Өйткенн актер Рейимбай Сейтовтағы сақый тәбият берген барлық имканиятлар тап Алпамыс роли ушын жаратылғандай еди. Алпамыс Р. Сейтов өзиниң ири даўысы менен ханның адамларына: «Бар

Тайшаханға айтып бар, қалың Қоңыраттың аламанын баслап, ел шетине Алпамыс келди де, жаў болса жаўлыққа, ел болса елликке таярман, тезден елшисин жиберсин болмаса үстине ат ойнатып барамаң»,—дегенинде тап ҳәзир ғана батырсынып «Байсының батыры болсаң, шық жекпе-жекке» деп турған адамлар пышықтай бугып, жасырыныўға тесик таппай қалады. Алпамыс—Р. Сейтовтың саўлаты, күши, айбатынан дуўаланған адамдай сәррийип қатып қалған қалмақ ханының бир ләшкери аўзын ашқанша, қаққан қазықтай ортада тура береді. Соң өзине келип жән-жағына қарайды да, еки батырдың қушақласып досласып атырғанына көзи түсип, қулынындағы даўысы менен бақырып ҳайт қояды.

Бул сахнадағы Алпамыс—Р. Сейтовтың этирапындағы адамларды өзине бәнт етип, сыйқырлап қойыўы, актердиң ролди берилип ойнаўынан, ол дәреткен образдың эмоционаллық күшинен дерек береді.

Уллы Ұатандарлық урысы жылларында «Алпамыс» спектаклинде көтерилген халықлар дослығы проблема-сы оғада үлкен әҳмийетке ийе еди. Егерде көп миллетли совет халықлары бир жағадан бас шығарып, бир семьяның балаларындай болып, немис фашистлерине қарсы гүреспегенде, женис буннанда аўырға түсетуғын еди. Сол себептенде партиямыз бенен ҳүкиметимиз көркем әдебиятта, кино ҳәм театр искусствосында совет интернационализми темасына, халық аўызеки әдебиятындағы патриотизм, ўатанды басқыншылардан қорғаў темасына айрықша кеўил бөлди. Бул халықлар дослығы темасы «Алпамыс» дәстанында да оғада күшли берилген. Жас режиссер Рейимбай Сейтов өз спектаклинде мине усы идеяға оғада үлкен әҳмийет берди. Бул пикиримиздиң дәлили ретинде Алпамыс пенен Қаражан сахнасына және қайтамыз. Қаражан батырдың (артист Иолдаш Сейтов):

«Динимиз басқа болса да,
Тилегимиз бир,
Журтымыз басқа болса да,
Жолымыз бир,
Батыр мени де, хан қызы Ханшаны да
Өлимнен қутқардың. Қыяметлик дос болайық»

1. Нәжим Дәўқараев шығармаларының толық жыйнағы. I том, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис. 1970, 228—229-бетлер.

— деген сөзлерин залда отырған тамашагөйлер қатты

қол шаппатлаулар менен күтип алатуғын еди. Бул халқымыздың, тамашагөйлериміздің Қоңырат театрының коллективінің мийнетіне берген үлкен бағасы еди. Бул спектаклді сахнаға қойған режиссер Рейимбай Сейтовтың, бас роллерді атқарған артистлер: Гүлпаршын—Ханум Өтемуратова, Қаражан—Иолдаш Сейтов, Арзайым—Бибинур Рахматуллина, Алпамыс—Рейимбай Сейтовлардың атқарушылық шеберлігіне, сахыи талантына, творчестволық ізлениулеріне берілген халдал баға еди, олардың төккен маңлай терін қадірлеу, бийбаха мийнеттеріне айтылған алғыс еди.

Р. Сейтов спектаклді Алпамыс пенен Гүлпаршынның ушырасатуғын сахнасы менен жууақлады. Пьесаның соңғы, байраққа жиберілген атлардың келетуғын сахнасы, Тайшаханның Гүлпаршынды күш пенен алыуға хәрекет ететуғынын, Алпамыс пенен Қаражан хәмде олардың жигитлері меккар Тайшаханды жеңип, орнына қалмақ елине патша етип Қаражан батырдың тайынланыуы, Алпамыстың он мың үйлі қарақалпақларды Жийдели—Байсынға, өз елине аман-сау қайтаратуғын картиналары алып тасланды. Режиссердың пикиринше Алпамыстың өз жигитлері менен қалмақлардың елине келиуінен-ақ, тамашагөйлер, Гүлпаршын хәмде поскан елдің және Байсынға қайтып барыуына, қарақалпақлар Тайшаханның зулымынан азат етилиуіне исенеди.

Ердің қуанышы, елдің қуанышы, Алпамыстың өз елинен зорлыққа ушырап кеткен муңлы халқын ізлеп келиуі, ауылдасларын, сүйген яры Баршынды қуантады. Алпамыстың мәртилігіне, ерлігіне, бир сөзлігіне залда отырған тамашагөйлер де қуанады, оған алғыслар айтады.

Солай етип, Рейимбай Сейтов басшылығындағы Қоңырат районлық колхоз театрының творчестволық коллективі үлкен эмоционаллық тәсир күшіне ийе болған, тамашагөйлерде патриотлық, ана ұатанды сүйиушілік сезимлерін тәрбиялайтуғын сахна шығармасын дәретиуге миясар болады.

Қоңырат театрының фольклорлик тема үстиндеги ізлениулері, коллективтің «Алпамыс» тан соңғы жумысларында да айқын көзге тасланады.

«Алпамыс» спектаклинің табыслы шыққанынан йошланған Рейимбай Сейтов енди қарақалпақ халқы-

ның сүйиіп еситетуғын лирик дэстанларынан «Гэрип-ашық» ты сахналастыруу мақсетинде драматург Мырзағалий Дэрибаевтың усы дэстан тийкарында жазылған «Гэрип ашық» музыкалы драмасын қолға алады.

«Бизің жолдаслардың айрықша кеуіл бөлип ислеп жүрген нэрселериниң бири—онлаған жүз жыллардан берли халық аузында айтылып келген дэстанларды пьесаға айналдыруу болып жүрипти. Халық дэстанлары пьесаға айналдыруудың еки түри бар: бири сол дэстанға өзгерис қоспай өз сөзлери менен ғана, өз ұақытлары менен ғана пьеса қылып, былайынша айтқанда авторлық емес, режиссерлық жақтан ислеп шығуу.

Халық дэстанларын пьесаға айналдыруудың енди бир жолы, дэстанның жалпы мазмуның ала отырып, жазыушы өз фантазиясы менен жаңа ұақыялар қосып пьесаға айналдыруу. Бизің жолдаслар усы соңғы усыл бойынша ислеп жүрипти»¹—деп жазған еди Мырзағалий Дэрибаев. Оның өзиниң «Гэрип-ашық» музыкалы драмасы да тап усы соңғы усыл бойынша, дэстан тийкарында дэретилген драмалық шығарма болып есапланады. Усы өзи айтқан принципке әмел қылып, драматург, «Гэрип-ашық» дэстанының сюжет линиясын сақдай отырып драманы пүткиллей өз сөзи менен қайтадан жазған. «Пьесаға таза персонажлар қосып, драмалық хэрекетлерди күшейтеди, тематикалық, идеялық жақтан оны хэзирги заман талабына жақынластырууда тырысады»².

Режиссер бул музыкалы драманы сахналастырғанда да «Алпамыс» та қолланылған творчестволық принциптен пайдаланады.

Қоңырат театрының «Гэрип-ашық» спектакли де еккинши пердеден басланады. Шэсәнем менен Гэриптин бағда ушырасатуғын жери Шахабаздың киши хаялы Жухагүлдің сатқынлығы менен бағда шахтың адамларының келип қалып Гэрипти усламақшы болған картинасы режиссер тэрепинен қысқартылады.

Перде ашылғанда Гэриптен хабар таппастан шыбын жаны қыйланып турған Шэсәнем—Ханум Өтему-

¹ М. Дэрибаев. «Пьессалар». Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы Н. 1962-ж.

² Төреш Алланазаров. «Театр хэм драматургия» «Қарақалпақстан» баспасы. Н. 1979. 155-бет.

ратованың бауырын жерге төсеп жатқанын көреміз.
Х. Өтемуратованың атқаруындағы Шәсенем, оның ашығы Ғәриптің

Күндей, айдай,
Сары майдай,
Аппақ қуудай,
Хамзам суудай
Шийрин сөзін,
Қара көзін,
Ақ тамақлы,
Бадам қабақлы,

деп мақтағанындай бар. Оның қадді-қәуметі мәжнүн талдай сұлыу. Шәсенемнің халынан хабар алуға келген Бағман:

«Көбеймесін қайғы, зарын,
Аман-сау бар сүйген ярын,
Қолға түспей аман кетіп,
Тауып алды жолдасларын.

дегеннен соң бойын тиклеп, Ғәриптің беріп жиберген гүлін қолынан алып:

«Ярым десе өзі неге келмейді,
Ауқалымды келип неге билмейді,
Өзі келип неге гүлін бермейді,
Ярдың гүлі келді, өзі келмеді,—

деп қосық айтады.

Шахаббаздың киші хаялы Жұхагүлде Ғәрипті жақсы көреді. Сол себептен ол Шәсенем менен Ғәриптің арасына от салғысы келеді. Мині хәзірде Жұхагүл (арт. Бибинур Рахматуллина) Ғәрипті «Жетім дийуана, оған тийсең бийкешжан, бұл дүнядан зарлана өтерсең», деп оның жүрегіне муз салуға, Ғәриптен оның кеуліні сууытыуға хәрекет етеді.

Бірақ Шәсенем—Х. Өтемуратова оның сөзлеріне инанбайды, көзіне Ғәриптен бөтен хеш кім көрінбейтуғынлығын айтады.

«Ғәрибимді көрмей болмас қарарым,
Бір ай болды есипедім хабарым,
Қайда кетті ұшып қолдан сұңқарым,
Сұңқарымнан тири айрылдым нәйлейін.

деп зарланады.

Кейінгі картинада спектаклдің динамизми және де күшейеді, уақыялар шийеленеді. Шахтың адамлары Ғәрип-артистлер Алламурат Сарыбаев, Рейимбай Сейтовтың қолын арқасына таңып алып кеткеннен соң, Шахаббаздың алдына Абадан келеді. Бұл сахнада патшаның адалатсызлығы, мал-дүнья деп, берген уәдесінен тайып, жалғыз қызы Шәсенемді Шахуәлетке беріуге қарар еткенлігі әшкараланады.

Бұл көринисте Абадан ролин атқарған Марям Сабирова Шахаббаз—Розым Жуманов, молла—Қәдір Оразовлар өзлеріне тапсырылған уәзыйпаны оғада исенімлі атқарып шықты. Актерлар драматург Мырзағалий Дәрибаевтың өзлерінің ықтыярына берген әдебиі материалынан оғада шеберлік пенен, өз орнында пайдаланды. Залда отырған тамашагөйлер Абадан—Марям Сабированың өз перзенти Ғәриптің бахты, келешегі үшін жекпе-жек, айдарха жыландай әтирапына әжел урығын шашып тұрған Шахаббаз пенен айтысыуы спектаклдің тәсійірлі күшін асырды. Бұл сахна жақсылық пенен жаманлық, адалат пенен зулым, зорлық пенен адамгершилік ортасындағы гүрестің символына айналды.

Спектаклдің халық сүйіп көретуғын сахналарынан бири, Ғәрипті арбаның гүпшегіне таңып әкелінетуғын жери еді. Ғәрип—Рейимбай Сейтовтың:

«Ата ғәрип баласынан айырылса,
Бүркіт ғәрип қанатынан қайырылса,
Палуан ғәрип сегіз көзден майрылса,
Мен де ғәрип, Шәсенемнен айрылдым.

деп айтатуғын қосығы оғада тәсірлі, муңлы еді. Ғәрип ұсындай қыйналып, зарланып, азап шегіп, яры Шәсенемнің дийдарын бір заман болса да көріуге зар болып тұрғанда, Жұхагүл (артистка Бибинур Рахматуллина) оның мухаббатының таза, гөззаллығын тағы бір рет сынаудан өткереді.

Мині, бұл сахнада Рейимбай Сейтов Ғәриптің гирбиң жуқпайтуғын кеулі пәк мухаббатын тереңнен исенімлі етип ашып береді. Шәсенемнің тек ғана шырайына емес, адамгершилігіне, шын ақылына, кишіпейіллігіне, шын мухабаттың қәдіріне жете алатуғынлығына, жүз мың тосық болса да, оны жеңіп өтіу-

ге таяр екенлигине исенгени ушын да оны шын жүрек-тен сүйіп қалғанлығына исенеміз.

Урыс жылларында бұл сахна, ұлыма спектакль үлкен тәрбиялық әхмийетке иіе болды. Себеби тама-ша залында отырғанлардың көпшилигі жас келиншек-лер, қыздар болатуғын еді. Олардың күйеулері, сүй-ген жигиттері сауаш майданында халқы ушын, ана ұа-танның азатлығы ушын жан алып, жан беріп отыр еді. Миніе усы жасларда шын мухаббатты қадірлеу сези-мин тәрбиялау оғада әхмийетлі ұазыйпа еді. Қоңырат районлық театрының коллективі «Ғәрип-ашық» спек-таклі арқалы, театр сахнасынан жас келиншектерди, қызларды шыдамлы болыу, армияға кеткен күйеуле-рин, жигиттерин шыдам менен күтіуге, хәрқандай қы-йын жағдайда да мухаббатқа, удеге садық қалыуға шақырды. Усы себептенде «Ғәрип-ашық» спектаклі Қоңырат жасларының сүйініп көретуғын спектклери-нің бирине айналды.

Театр коллективі өз репертуарын таза драмалық шығармалар менен байыту менен бир қатарда, ра-йон мийнеткешлерине мәдений хызмет етиуди де умыт-пады. 1942-жылдың сентябрь айында театр колективі «Норд» атлы пароходта армияға атланған 2800 жи-гит пенен Мойнаққа дейін концерт көрсетіп барады. Арал балықшыларына 9 күн концерт көрсетіп «Киров» пароходы менен Қоңыратқа қайтады.

1943-жылы театр коллективі өзінің концерт про-граммасын ұатандарлық урыс темасына бағышланған таза қосық, хорлар есабына байытады.

Соның менен бир қатарда драматург Жолмырза Ай-мурзаевтың «Перзент» атлы пьесасын сахналастырып район мийнеткешлерине усынады.

1944-жылдың басларында Қоңыратқа Мәтеке Жу-маназаров, Наурыз Жапақов, Әмет Шамуратов, Жол-мырза Аймурзаевлар барады хәм де он күн дауамында театрдың барлық репертуары менен толық танысады. Бұл көриктің нәтижесінде Қоңырат районлық кол-хоз театрының бир группа талантлы жаслары респуб-ликаның орайы Нөкис қаласындағы К. С. Станислав-ский атындағы қарақалпақ мәмлекетлік театрының труппасына усынылады. Қарақалпақстан АССР халық комиссарлары советінің 15-мартта шығарған №6 при-казы бойынша Рейимбай Сейтов, Йолдаш Сейтов, Би-

бинур Рахматуллина, Турсын Бекетова, Айтжан Ибра-гимова хәмде Мәден Хожановлар мәмлекетлік театр-дың составына өткериледи.

Солай етип, 1944-жылдың март айларынан баслап, актер хәм де режиссер Рейимбай Сейтовтың творчест-восында жаңа дәуір басланды.

ЖИГИТ БОЛСАН..

Рейимбай аға Нөкиске көшип келгенде К. С. Ста-ниславский атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлік теа-трының творчестволық коллективі жергиликли драма-тург Рахим Мажитовтың «Тазагүл» атлы музыкалы драмасы үстинде ислеп атыр еді. Мәмлекетлік театр-дың творчестволық труппасы менен жақыннан таныс болмаған Рейимбай Сейтов таза коллективтегі өзінің биринши адымын театрдың репертуары менен таны-сыудан баслады. Театрдың сахнасында С. Абдулланың «Тахир хәм Зухра», Ж. Аймурзаевтың «Лейтенант Ел-муратов», К. Симоновтың «Рус адамлары», А. Н. Ос-тровскийдің «Жарлылық айып емес» спектаклериін зор қызығыушылық пенен көрди, сол спектакльтерде бас роллерди атқарған актерлардың сахна мәдениаты, атқарыушылық уқыбы, техникасынан өзіне керекли жуумақ жасады. Еле оғада үлкен атқарыушылық тә-жирийбесине иіе болмаған артист хәм режиссер Рей-имбай Сейтовқа мәмлекетлік театрдың жетекши ар-тисттері Йолдаш Шарипов, Йолдаш Мамутов, Зайыт Зарипов, Мадрейим Матчанов, Тохта Рахманова, Со-ня Қарабаева, Садулла Жуманиязов, Абдулла Сапар-ғалиев хәм тағы да басқалардың актерлық шеберли-гі, мәдениаты, техникасы оғада унады.

Мәмлекетлік театр коллективінің тең мүшесине айналған Рейимбай Сейтов өзінің бир минутта уақ-тын босқа жибермесликке театрдағы атмосфераны те-реңнен үйреніуге, хәрекет жасады. Режиссер хәм ар-тист ретінде оны «Тазагүл» диң күнделикли репети-циясы да қызықтырды. Себеби Р. Мажитовтың «Таза-гүл» музыкалы драмасы Қоңырат районлық колхоз театрының сахнасында да қойылған еді. Рейимбай ағаны бұл пьесаны мәмлекетлік театр сахнасында сах-наластырып атырған постановкашы режиссер, Москва мәмлекетлік театр искусствосы институтының қара-

қалпақ студиясын табыссыз питкеріп қайтқан ұллы театр реформаторы К. С. Станиславскийдің шәкірти профессор О. И. Пыжова және Б. В. Бибииковлардың қолында актерлық искусствосының сырларын тереңнен үйренген Иолдаш Шариповтың ролдерде бәнт болған актерлар менен іслесіуі методы; репетициясы қызықтырды.

«Тазагүл» режиссер Иолдаш Шариповтың мәмлекеттік театр сахнасындағы биринши постановкасы емес еді, әлбетте. Ол қарақалпақ студиясын питкеріп келіуден-ақ өз билимин, уқыбын, талантын режиссура тарауында талай рет сынап көрген, жетерлі тәжірийбеге иіе актер және режиссер еді. Республиканың жәмийетшилигі, мийнеткешлері, тамашагөйлер режиссер Иолдаш Шарипов тәрәпинен мәмлекеттік театрдың сахнасында табыссыз сахналастырылған К. Яшин және М. Мухаммедовлардың «Гүлсара», Ж. Аймурзаевтың «Жарлылық айып емес» спектаклдерін көріп, оның адресине талай-талай жыллы сөзлер айтқан. Мине хәзіргі күнде, яғнай Рейимбай Сейтов мәмлекеттік театрдың коллективине келип қосылған гезде, ол 1941-жылдың май айында премьерасы ойналып, көпшилик тамашагөйлердің алғысына сазауар болған Р. Мәжитовтың «Қара жүреклер» музыкалы драмасының қайтадан ісленген варианты—«Тазагүл» музыкалы драмасы үстінде жұмыс баслап отыр еді.

Әлбетте Москвада, белгилі педагоглар, театр искусствосының маманлары О. И. Пыжова, Б. В. Бибииковлардың қолында тәрбия алған режиссердың актерлар менен іслеуі методы, спектакльді дәрәтиуге тикелей қатнасып отырған пүткіл қәнигелерді—художник, композитор, актер, және тағы да басқаларды өзінің бирлестіріуі, Рейимбай Сейтовты оғада қызықтыратуғын еді.

Москвадағы А. В. Луначарский атындағы институттың қарақалпақ студиясында ұстазлардан тәрбия алған студияшылар Қоңырат районлық колхоз театрынан келген «Қара бала» ны сынап көріуі мақсетінде, оның актерлық уқыбын, творчестволық фантазиясын көзден өткеріуді планластырып, Рейимбай Сейтовқа тазадан таярланып атырған постановкадан эпизод характерге иіе болған қазының ролин тапсырады. Р. Сей-

тов характерлі пландағы бул ролді ұстазлары, залда отырған тамашагөйлер ісенетуғын дәрежеде етип атқарып шықты.

Егерде Р. Сейтовтың Қоңырат районлық колхоз театрының сахнасында дәрәткен Алпамыс образы және актердың республиканың орайлық қаласына келіуде, мәмлекеттік театрдың сахнасынан халқына, тамашагөйлерге өз өнерін, шеберлігін, актерлық уқыбын көрсетіуге визит карточкасы ролин атқарған болса, ал «Тазагүл» спектаклиндегі қазы роли Н. Дәуқараев, А. Шамуратов, Н. Жапақов, Ж. Аймурзаевлар Қоңыратлы қара жигитті Нөкіске жұмысқа шақырып қәтелеспегенін дәлилледі.

Рейимбай Сейтов нәубеттегі роли менен театр коллективинің, республика басшыларының оған билдирген ісенімлерін ақлауы керек еді. Бул және артист Рейимбай Сейтовтың келешектегі тәғдірін белгілейтуғын, оған К. С. Станиславский атындағы мәмлекеттік театрдың хәқыйқый мүшесі болып қалыуына хуқық беретуғын нәубеттегі рол тағыда Нәжим Дәуқараевтың «Алпамыс» музыкалы драмасындағы Алпамыс роли болды. Алпамыс ролин Қоңырат районлық колхоз театрында және артистке творчестволық табыслар, халықтың, тамашагөйлердің, өзі менен бирге іслеітуғын кәсіплеслеринің арасында оғада үлкен хұрмет, абырой келтиргенлігін биз айтқан едік.

Енді жағдай пүткіллей басқаша. Бириншиден Қоңырат районлық театрының сахнасында музыкалы драманың тек ғана екі картинасы сахна жүзін көрген болса, ендігиде мәмлекеттік театрдың сахнасында шығарма толығы менен қолға алынып отыр. Екиншиден Қоңырат театрының Рейимбай Сейтов постановканың авторы, дәрәтиүшиси, режиссеры және Алпамыс ролин атқарыушысы болса, Нөкіс театрында режиссер-постановщик Төреш Алланазаровтың планларына бағынды, айтқанларын іслеуі, трактовокасын қабыллауы керек еді.

Үшиншиден Қоңырат районлық колхоз театрының коллективи Рейимбай Сейтовтың өзі үйреніскен коллективи болса, мәмлекеттік театрының коллективи оның сахнадағы хәр бир басқан адымына, жүрген жүрисине, іслеген хәрәкетлерине, партнерлар менен қатнасына, берген репликаларына, ойлап тапқан

мизансценаларына, айтқан қосықтарына, дикциясына азан етті. Бул жол, әлбетте, дұрыс жол еді. Рейим-сынау көзі менен қарайтуғынына хеш қандай гүмбан Сейтов та режиссердың усы талабына көнлигисин жоқ еди. керек еди. Күнделикли, азанғы саат онда баслана-

Рейимбай Сейтов қарақалпақ мәмлекетлик театрының сахнасында усындай үлкен қыйыншылықлардан жеңиў, бул тараўды өзине кәсип етип бир өмирге сай лағанда қәтелеспегенлигине тағыда бир рет исенип мақсетинде Алпамыс ролинин репетициясына киристи. Бизниң пикиримизше бул конфликттиң тийкарғы се- Театрдың басшылары, көркем совети музыкалы дра-мадағы Алпамыс ролин еки актерға исенип тапсырды. Булардан бири Москвадағы қарақалпақ студиясын та-быслы питкерген, талантлы жас артист Юлдаш Маму-тов болса, екиншиси Рейимбай Сейтов еди. Солай етип, еки жас актер творчестволық жарысқа түсти.

Улыўма дүнья театрында ҳәр бир рольге дублер белгилеўи таң қалатуғын жағдай емес. Бундай қубы-лыс барлық профессионал театрлардың күнделикли творчестволық жумысына тез-тез ушырасып туратуғын бир жағдай. Бизниң ушын әҳмийетлис Алпамыс ролинин конкурс жәриялаўы, бул конкурстен Рейимбай Сейтов пенен Юлдаш Мамутовтың өтиўи, я болмаса Алпамыс ролинин еки жас артистке тапсырылыўы емес. Биани мәселе, булардың биринин Москвада реалистлик ак-терлық мектебинде, ал екиншисинин «мектеп көрмеген молла ҳәр муғамға жорғалайды» дегендей, арнаўлы оқып, тәрбия алмағанлығында, халықтың арасынан же-тилип шыққан тәбийғый талант ийеси Рейимбай Сей-товтың профессионал режиссер менен ислесе билиўин-де. Бул принцинал әҳмийетке ийе болған мәселенин шешиўде постановкашы режиссер Төреш Алланазаров та, Алпамыс ролинин атқарыўшысы артист Рейимбай Сейтов та үлкен қыйыншылықларға дуўшакер болды. Бул тәбийғый нәрсе, әлбетте.

Қарақалпақ миллий театрының сахнасында рус театрының, театр искусствосының реформаторы К. С. Станиславскийдың системасын енгизиўге ҳәрекет еткен Төреш Алланазаров постановкада бәнт болған барлық актерлардан, солардың арасында Рейимбай Сейтовтан да сахнадағы ҳәрбир ҳәрекетти дәлиллеўди, образлар-дың характерин тереңнен изертлеўди, қулласы, сахна-дағы ҳәр бир қыймылды, интонацияны, деталды, пау-заны, характердеги өзгерислерди, персонажлардың пси-хологиясынан, ишки дүньясынан келип шығып ислеўде

Бизниң пикиримизше бул конфликттиң тийкарғы се-бабери төмендегиден ибарат болыўы тийис.

Бириншиден, жоқарыда еслетип өткенимиздей Ре-йимбай Сейтовтың «Алпамыс» дәстаны, Алпамыс обра-зы туўралы өз түсиниги болған. Ташкенттеги режиссер-ларды қайта таярлаў курсына төрт ай оқыған, Ман-нан уйғур Ятим Бабажановлардың постановкаларын көрген, өзбек совет театры, өзбек совет режиссурасы туўралы азлы-көпли түсиникке ийе болған. Қ. С. Ста-ниславскийдың системасы туўралы лекциялар тыңла-ған Рейимбай Сейтов бул музыкалы драманы өзи сах-наға қойғанлығы ушында, жас режиссер Төреш Алла-назаровтың изинен соқыр адамдай ере бермеген, оның түсиниги, режиссерлық планы менен өзинин түсиниги-нин қарсы келетуғын жерлери де болған.

Екиншиден, Рейимбай Сейтов өзинин келискен, сах-наға жарасықлы қәдди-қәўметине, гүмбирлеген даўы-сына, булақ суўындай тынық хәм йошлы темперамен-тин, ҳаўазының тембринин күшлилигине, лапызының кәлигине исленип, актерға сахнада буннан басқа не керек, деген түсиник пенен жумыс баслаған. Ал Төреш Алланазаров оннан қаҳарманның ишки дүньясына кө-бирек дыққат аударыўды талап еткен. Төлек Сарыбаев, Аламурад Сарыбаевлардың Рейимбай Сейтовты «до-нақ қабақ» деп лақаб қойыўларында, Төреш Аллана-заровтың оны «иши геўек ағашсан» дәўлеринин себеби бар, әлбетте. Реалистлик театрда образ иштен писип жетилисиўи керек. Сахнада актердан реалистлик образ иретилеўди талап еткен Төреш Алланазаров Рейимбай Сейтовтың Алпамыс образы тек ғана сыртқы бояўлар менен сәўлелендириўин қәлемеген. Оннан сахнада те-реш мазмунлы, ишки дүньясы бай, оригинал дәрежесин-деги көркемлик қуны басым (оригинал дегенде биз

дастанды есапқа алып атырмыз), типік образ дәретіну
ди талап еткен. Ал Рейимбай Сейтовтың творчестволы
лабораториясында постановкашы—режиссер талап ет
кен бояулар жетіспейтуғын еді.

Р. Сейтов өзінің атқарушылық шеберлігі, техникасындағы кемшіліктерге әсте-секин түсіне бастады.

Репетициялар дауам ети. Спектаклдың премьерасы да күннен-күнге жақынласа бастады. Юлдаш Мамутов пенен гезекпе-гезек репетицияны мазмунлы етип өткеріуге талаптанған Рейимбай Сейтов, енди постановкашы-режиссердың концепциясына түсиніуге ҳәрекет етти. Жас актердың образдың линиясын дурыс түсиніуіне оның партнерларынан Юлдаш Мамутов пенен гезекпе-гезек репетицияны мазмунлы етип өткеріуге талаптанған Рейимбай Сейтов, енди постановкашы-режиссердың концепциясына түсиніуге ҳәрекет етти. Жас актердың образдың линиясын дурыс түсиніуіне оның партнерларынан Юлдаш Шарипов, Зайит Зарипов, Соня Қарабаева, Садулла Жуманиязов, Абдулла Сапарғалиевларда жәрдем берди. Постановкашы группаның бағыты, алдына қойған бас мақсети ҳәмме, ҳәммеге түсиникли болды. Группаның ойы, планы бойынша «Ел намысы, ер намысы, Ел ушын, намыс ушын» деген уран, идея ҳәр бир образдың тамыр-тамырына сиңил кетиуі керек еди. Бул идеяны тереңнен ашыу ушын биринши нәубетти халықтың жырын жырлап, арын арлайтуғын Алпамыс ҳәм оның жигитлеринин, Гүлпаршын ҳәм тағыда басқа унамлы персонажлардың образлары сахнада өзлеринин эмоционаллық, идеялық, ана жер, ана үтанды сүйиүшлик күши менен залда отырған тамашагөйлерди исендириуі керек еди. Төреш Алланазаров басшылығындағы постановкашы группа бул мақсетке еристи. 1944-жылдың сентябринде «Алпамыс» музыкалы драмасының премьерасы оғад тусылып өтти. Тамашагөйлер, республика жәмийетшилиги театр коллективинин творчестволық мийнетин, артистлерден Тохта Рахманова, Юлдаш Шарипов, Абдулла Сапарғалиев, Юлдаш Мамутов ҳәм Рейимбай Сейтовлардың атқарыушылық шеберликлерине адил баха берди.

Музыкалы драманың тексінде Алпамысты билетуғын, танытуғын Қонырат елінің адамдары ғана емес, ал оны бірінші рет көрген қалмақ елінің адамдары да «сын-сымбаты келіскен жигит екен» дейді. Хақый

қатында театр коллективінің 1944-жылы сахналастырған «Алпамыс» спектаклінде халық, республика тамашагерлері сың-сымбаты келіскен, тауды урса талқан шылатуғын, дәстанды қыстың ұзақ түнлерінде жыраулардан көп мәртебе еситкен адамдардың ойлағанын.

Бундай, олардың түсинигине сәйкес келетүгын дәрежедеги Алпамыс батырдың образы дөретилген еди. Бундай терең мазмунлы, халықтың, тамашагөйлердің дийдинен шығатугын көркем образдың дөретилиуінде постановкашы режиссер Төреш Алланазаровтың хәмде жас артист Рейимбай Сейтовлардың мийнети оғада үлкен болды. Бул искусство қәнигелериниң ұатандарлық еурыстың аұыр жылларында еткен аұыр мийнетинен, творчестволық йошынан кеўли толған мийнет сүйгиш, кеўли хадал халқымыз, елеге дейин Алпамыстың пат-

«Жийдели байсынды жайлаган ермен,
Душпаннан қорықпайман кетседе геллем,
Қолдаулы, Қонырат, Қытай, Қыпшақ,
Бириктирип елди абад етемен» — деген

риотлық рухта жазылған ариясын еслейди, оның тәрбиелік, ана ұатанды сүйіушілік, эстетикалық күшіне тән береді.

Спектаклдеги Уллы ұатандарлық урысы жылларында айрықша жаңыраған мотивлердин, идеялардың бири, бул адамлардың, халықтың ауыз бирлиги, тыныштатыўлыгы болып есапланады.

Бұл мотив спектаклдің биринши актында, Алла-мыстың Байсарының зорлығына ушырап, ана меканы-ларын таслап, қалмақлардың елине, көшіуге мәжбүр болған қарақалпақтарды қайтарып елге—Байсынға келіу нийетінде жайытлары менен ойласатуғын сах-насында айқын көзге тасланады.

Баршынын орамалын әкелген жигиттен барлық «барды еситкен Алпамыс—Р. Сейтов бир минутте ойланп отырмастан «ур дабылды» деп жигитлерине буйрық береді. Алпамыстың бул нийетин тек ғана Қожалық унатпайды.

Қожалақ—Жалғыз қыздың кейнінен шабыұыллай беріп не бар, кеткен ел кетіп отырсын, бармаймыз (Қожалақ жақлылар) Бармаймыз! Кете берсин! Бармаймыз!

«Алпамыс»

Жар басына үй тикте,
Жар қулса үй кетер,
Ала болса ағайын,
Қорадағы мал кетер,
Ашылған душпан көбейип,
Жау қолында бас кетер,

Не сөйлеп отырғаның? (Қожалаққа умтылады).

Жигитлер—Жаманлыққа келгенде, Қожалақтың қожбанлайтуғын әдеті.

Алпамыс—Аттың сыры ийесине мәлим,

Сейің сырынды әллекашан-ақ билгенмем.

Жигитлер —

Жердің сәни сууы,
Ердің сәни елі,
Суусыз жердің керегі не,
Елсиз ердің керегі не?
Жалайыр, мүйтең, қолдаулыны, Қоңыратты Байсарының айдауына жиберіп қарап отыра алмаймыз!¹

Бұл сахнада халықтың сүйікті қахарманы болмыш Алпамыстың образындағы ең жақсы қасиеттерден бири—адамгершілік, елдің, халықтың бірлігін ойлауға усаған бас унамлы қасиеттері айқын ашылады. Р. Сейтов өз қахарманының характеріндегі бұл унамлы қасиеттерді оғада исенимлі бояулар арқалы жанландырады. Әсиресе, Қожалақ айтқандай жалғыз қыздың кейиннен «емес, ал пүткіл халықтың, Байсарының емес, ал әпиуайы», қара табан халықтың тәғдирін ойлап, тек ғана өз мұхаббаты үшін емес, ал халқына болған мұхаббатын Баршыңға болған мұхаббаты, Баршыңға болған мұхаббатын халқына болған мұхаббаты, деп, түсінген Алпамыстың бай ишкі дүниасын, терең мазмунлы ой-пикирлерін, актер шеберлік пенен көрсете алады. Алпамыстың характеріндегі бұл қасиеттер тамаша залында отырған урыс қатнашшыларының, перзенттері—аталары, сүйген жарларынан айрылған ана-

ларымыз, қарындасларымыз, келиншектеріміздің жүрегине жол сала билди. Алпамыстай ер жигиттеріміз сәуаш майданларында жан беріп, жан алмағанында, немис-фашисттері ана ұатанымызды басып алуы турған гәп еді.

Усыған усаған мотивлер «Алпамыс» спектаклінің, Рейимбай Сейтов атқарған Алпамыс ролиннің қунын арттырды.

Спектаклдегі артист Р. Сейтов дәреткен Алпамыс образындағы тағы бір қасиетке тоқтаймыз. Олда болса музыкалы драмадағы Алпамыс, Қаражан, Гүлнаршын, Арзайым обрзлары арқалы берілген халықтар дослығы мотиві.

Халықтар дослығы идеясы Төреш Аллаһазаровтың спектаклінде орайлық орынлардың бирин ийеледі. Спектаклдегі бұл мотив Алпамыс пенен Қаражанның дәрбент тауында ушырасатуғын сахнасында ҳам де оннан кейингі сахналарда айқын сәулеленді. Жийдели Байсының атақлы Алпамысының батырлығына әдиллигине көзі жеткен Қаражан (артист Садулла Жуманиязов) қыяметлик дос болыуды усынады. Еки елди, еки халықтың ўәкили болып есапланған еки батырдың бұл дослығы соңғы сахналарда қатты сынаулардан өтеді.

Кокаман (артист Абдулла Сапарғалиев) басшылығында Тайшаханнан келген жаушылар Байсарыдан (артист (Йолдаш Шарипов) жууап күтпекте. Қызы Баршының тик минез екенлигін билетуғын Байсары «маған азырақ мәулет берің» деп келген қонақтарды иркеді. Баршын ақыллылық етип, алысты гөзлеп, Алпамыстың қалдайда болмасын ізлеп келиўине исенип, Кокаманға жууап береді. Баршының (артистка Тохта Рахманова) бұл жууабы қалмақтарға унайды. Алпамыс Байшубарды Қаражанға исенип тапсырады. Қаражан батыр өз достының исенимий ақлап Байшубарды оздырып, дослықты бәржай келтиреді.

Алпамыс —Р. Сейтов жас баладай тоңқылдап ашыулап, Байшубардың аяғына гул мыйық қағылғанына қийналады. Усы сахнада еки батырдың дослығының бекемлиги бир сынаудан өтеді. Спектаклде Баршын ролин оғада табыссыз атқарған Тохта Рахманова сахнада өзиниң ақылы, гөззаллығы менен тамашагөйлердің итибарын өзине тартатуғын еді. Сахнадағы Бар-

¹ Н. Дәуқараев «Шығарманың толық жыйнағы», I-т. «Қарақалпақстан», баспасы. Нөкис—1970. 218—219-беттер.

шын образы Тайшаханның шешени Кокаманның мақтағанындай:

«Өзи он сегіз жасында,
Жылға менен қасын қаққан,
Ат жақлы қара пәрең,
Сөйлесе күліп назланған,
Узын бойлы, жұпқа додақ,
Қара көзлі, бадам қабақ,
Қыр мұрынлы, жазық маңдай,
Тал шыбықтай тауланған».

әжайып қарақалпақ гөззалы еді. Анадан сезгір, ақыллы болып туылған Баршын—Т. Рахманова Қаражанның ашыуланғанын сезіп, Алпамысқа өз ақылын айтады.

Баршын

— Узақта Байсын елери,
Ат шапқан таудың шөлери,
Харма деп кеулін ал,
Қаражан достың керекті».

дегеннен кейін Алпамыс ашыуынан қайтып Қаражанға «Харма достым» деп, қушақласады.

Соны да айтып өтіуіміз керек, Төреш Алланазаров жас режиссер болуына қарамай роллерді бөліуде оғада уқыпшылық көрсеткен. Роллердің дұрыс бөлінуі нәтижесінде, спектакльде актерлар ансамбли дәретіуге еріскен. Байбөрі—Йолдаш Шарипов, Байсары Зайыт Зарипов, Кокаман—Абдулла Сапарғалиев, Тайшахан—Халмурат Сапаров, Баршын—Тохта Рахманова, Қаражан батыр—Садулла Жуманиязов, Алпамыс—Рейимбай Сейтов хәм де Йолдаш Мамутовлар «Алпамыс» спектаклінің сәтлі шығуына үлкен үлес қосты. Постановкашы режиссердың барлық ойлаған ойлары, режиссерлық концепциясы усы сахна шеберлерінің актерлық уқыбы, сахна шеберлігі, тәбиат берген йышы хәм темпераменти арқалы тамашагөйлерге жетіп барды, оларды күліуге, жылауға, қайғыруға, қуаныуға, қәхәрлениуге, ойланыуға мәжбүрледі. Уатандарлық урыс жылларының қыйыншылықтарын турмыс машқалаларын еки-үш саатқа болсада умыттырып, оларға, яғный тамашагөйлерге эстетикалық зауық бағышлады.

«Алпамыс» спектакліндегі Алпамыс ролі жас артист Рейимбай Сейтов үшін үлкен сабақ болды. Бул ролді табыссыз атқарып шыққанлығы үшін оған 1944-жылдың декабрінде «Қарақалпақстан АССР-ына хызмет көрсеткен артист» деген атақ берілді.

«Алпамыс» спектаклінен Рейимбай Сейтов творчестволық планда шынығып, жетилисип шықты, өз кемшиліктерін түсініп, оны сапастырудың жолларын ізлей бастады. Рейимбай Сейтов, Төреш Алланазаровтың мәсләхәтлерінен кейін, өз билимин, актерлық техникасын байыту үстінде тынбай мийнет етті, ізленді, тер төкті. Өзінің мийнетті сүйиушилигі, киши пейиллігі, хәрдайым жаңалыққа, ізлениуге қайымлығы арқалы творчествода бүгінгі күн емес, ертеңгі күннің ой-пикирлері, планлары, идеялары тәшүишлері менен жасауды үйренді. Сол себептенде Алпамыс образы үстінде ізлениуді тоқтатпады. Образ спектакльден спектакльге байып, тазадан ойлап табылған штрихтар, деталлар, нюанстар есабына жетилисип, толық қанлы, көркемдік қуны басым образлар дәрежесіне көтерілді. 1961-жылы театрдың коллективи талантлы актер Юлдаш Мамутовтың басшылығында «Алпамыс» музыкалы драмасын қайтадан сахналастырғанда постановкашы группа хәмде театрдың көркем советі Алпамыс роліне бир ауыздан Рейимбай Сейтовты тастыықлады. Булда театр коллективінің оған билдирген үлкен исеними еді.

Алпамыс ролі Рейимбай Сейтовқа мәмлекетлик театрдың сахнасында қырқ бес жыллық тынымсыз творчестволық ізлениулерге, миллий театрымыздың сахнасында Хамза, И. Франко, К. Симонов, Б. Лавренев, Р. Мүсирепов, Уйғун, Иоселианилардың қахарманларына жан енгизиуге, театрымыздың тарихында терең изқалдырған көркем сахна образларын дәретіуге жол ашып берді. Солардың бири белгилі қарақалпақ драматурги, актери хәм режиссеры, мархум Сапар Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» музыкалы комедиясындағы Көшкинбай образы болып есапланады.

МЕН КӨШКИНБАЙ РОЛИН ҚАЛАЙ АТҚАРДЫМ

1945—1950-жылларда Р. Сейтов биринши нәубетте өзінің творчестволық диапозонын кедейтиү, творчест-

волық биографиясын таза-таза сахна қахарманлары есабына байыту үстінде тынбай ислеңди. Бул дәуірде азербайжан драматурглері М. Ордубадийдың «Бес сомлық келин», У. Гаджибековтың «Аршын мал алан» музыкалы комедияларындағы Бахсы хәм Аскер, өзбек драматурглері К. Яшинның «Афтабхан», К. Яшин хәм М. Мухамедовлардың «Гүлсара» музыкалы драмаларындағы Дийханбай ата хәм Ибраһым, жергиликли драматурглерден С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» музыкалы комедиясындағы жарлы дийхан Көшкинбай, Ж. Аймурзаевтың «Айгүл—Абат» (1946—1949-жыллар) музыкалы драмасындағы Тилеумурат хәм Анненхов, «Әмиу бойында» пьесасындағы Узақберген, А. Шамуратов хәм Ж. Аймурзаевлардың «Арал қызы» музыкалы драмасындағы Нарымбет, белгили совет жазушысы К. Симоновтың «Рус мәселеси» драмасындағы Гульд уллы рус классик драматурги А. Н. Островскийдің «Жарлылық айып емес» комедиясындағы фабрикант Коршунов образлары қарақалпақ актериниң творчестволық биографиясынан орын алды.

Бизниң пикиримизше, мәселе бул жоқарыдағы атлары тилге алынған роллердиң көлеминиң ири я усақлығында емес. Мәселе, бириншиден, бул дәуірдеги Р. Сейтовтың миллий театр сахнасында атқарған роллериниң географиясының кеңлигинде. Қараң, сахнада қарақалпақ артистиниң творчестволық фантазиясы, йошы, атқарушылық уқыбының күши менен XIX-әсирдиң орталарындағы рус капиталистлериниң дәслепки ўәкиллеринен болып есапланған фабрикант Коршунов («Жарлылық айып емес» А. Н. Островский), уллы Октябрь Социалистлик Революциясы қуяшының тәсийри астында теңликке, азатлыққа, бахытқа ерискен өзбек ҳаял-қызларының еркинликке шыққанын, паренжиден пүткиллей қутилғанын көре алмайтуғын, жүрегин, сана сезимин думандай қаплап алған ескиликтя, динниң тәсийри астында өз перзентине қол көтерип, оны пышақлап өлтиретуғын Ибраһым («Гүлсара» К. Яшин хәм М. Мухамедов), ўатандарлық урысы жылларында сауаш майданында ана жер, ана ўатанның азатлығы ушын қан төгип атырған азаматларымыздың орнын билдирмей, аўыл хожалығының барлық қыйыншылықларын өз мойнларына алып, қахарман-

ларша мийнет еткен өзбек ҳаял-қызларының ўәкили, колхоз председатели Офтабхонның исенимли адамы, жақын жәрдемшиси, сүйеги мийнет пенен қатқан, ҳадал тәжирийбели пахтакеш Дийханбай ата («Афтабхан» К. Яшин). Уллы ўатандарлық урысынан кейин тағыда урыс отын қайтадан тутандыруға ҳәрекет етуғын Америка империалистлериниң ўәкили, Советлер Союзына қарсы жалақорлық ҳәрекетлериниң актив пропагандисти Гульд («Рус мәселеси» К. Симонов), совет дәуиринде туўылып ер жеткен, өз бахтын ҳадал мийнеттен тапқан, әпиўайы қарақалпақ жигити, Мойнақлы балықшы Нарымбет («Арал қызы» А. Шамуратов, Ж. Аймурзаев), белгили Азербайжан композиторы хәм драматурги Узейир Гаджибековтың творчестволық фантазиясының қанатында көплеген театрлардың сахнасын гүллендирген, көп миллетли елимиздеги көпшилик тамашагөйлердиң сүйикли сахналық шығармаларынан бирине, айналған «Аршын мал алан» музыкалы комедиясының бас қахарманы, жас саўдагер жигит—Аскер, Россиядағы революциялық ҳәрекетлердиң тәсийри астында сана сезими ояна баслаған жарлы қарақалпақ дийқаны Тилеумурат («Айгүл—Абат» Ж. Аймурзаев, 1946-жыл, динди бетине бет перде етип тутып алып, жарлы, камбағал бийшаралардың қанын теспей сорыған, жас сулыў қыз-келиншек көрсе өзін тамнан таслайтуғын, жасы әдеўир жерге барып қалғанлығына, қуўдай аппақ сақалы көкирегине түскенлигине қарамастан, еледе жаслығын, жигитлигин қомсайтуғын иймансыз қазы дамла («Майсараның хийлеси» Ҳамза) хәм тағы да басқа қахарманлардың образлары жанланды.

Екиншиден, бул персонажлардың биографиясы, социаллық келип шығуы, сана-сезими, миллий үрип-әдеттери, жасаған дәуири, жәмийетте тутқан орны, характери, психологиясының бири-биринен пүткиллей парқ етиўинде.

Бирі—скиншисин улыўма қайталамайтуғын, ҳәр бири өзиниң өмирлик философиясына ийе болған бул образлар, авторлар тәрәпинен артисттиң ықтыярына берилген драматургиялық материаллардың салмағына, тереңлигине, көркемлик дәрежесине қарамастан, Рейнмбай Сейтовтың атқарушылық шеберлигиниң шынығыўына, творчестволық политрасының жаңа бояўлар,

штрихлар есабына байыуына көмеклесті, оны байлайынша қарағанда көзге илмейтуғын усақ роллер үстінде де тер төгіп, мийнет етіуге үйретті. Міне сондай Р. Сейтов атқарған усақ роллерден бирін мысал ретінде келтіреміз.

1945-жылы мәмлекетлик театрдың коллективі Азербайжан драматургі М. Ордубадийдің «Бес сомлық келин» (постановкашы режиссер Ш. Низаматдинов, художник—Б. Каменов) музыкалы пөмедиясын табысы сахналастырды. Бул таза постановкада артист Р. Сейтовтың шегине түскени комедиядағы усақ роллерден бири—бақсының роли еді. Режиссер бул ролди Р. Сейтовке оның күшли, халыққа, тамашагөйлерге унамлы тәбийғый дауысын есапқа алып берген болсада, атқарушы оны хәр қыйлы деталлар, бояулар менен байытуға, образдың психологиясына халық бақсыларына тән болған айрықшалық бағышлап, оны сахнада жанландыруға хәрекет етті. Бақсы қатнасуатын сахнаның тәсиршеңлик күшин өсириу мақсетинде режиссер бул сахнаға тары да еки эпизодик роллерди қосады. Булардың бири гүн, сақау болса, екіншиси тас герең еді. Спектакльде сақау адамның ролинде театрдағы усақ роллердин теңи жоқ мастери, ажайып комик артист Сабырбай Өтепбергенов, ал гереңнің ролин Мадрейим Матчанов атқаратуғын еді. Ш. Низаматдинов театрдың үш жас талантлы артистлерине сахнада қәлегенинше импровизация ислеуге жағдай жаратып береди. Сақау менен герең халық сүйген, хұрметлеген бақсыдан қосық еситажақ, бирақ өзлериниң тилеклерин бақсыға қалай түсиндириудің илажын табалмайды. Дым түсиндире алмағаннан соң дәудей бақсы Р. Сейтовты еки қолтығынан дәс көтерип сахнаның ортасына алып келетуғын еді. Соң сақау—Сабырбай Өтепбергенов бақсының қолындағы дуўтарын жулып алып, тамаша залында отырған тамашагөйлерге қарап, қосық айтқандай болар еді. Сақау жанын жаббарға берип, күйин-писип қосық айтыуды импровизация етип атырғанын көрген тамашагөйлер күлкиден өзлерин тыяалмас еді. Тамашагөйлердин реакциясынан мумиядай ерип кеткен бақсы Р. Сейтов дуўтарын сақаудың қолынан алмай-ақ йоштың жорғасына минип, ширели, күшли дауысы менен тамаша залын жаңғыртады. Герең—М. Матчанов турған жеринде аузын ашып, аң-

қайғанша бақсының дәбинин қыймылын гүзетсе, сақау—С. Өтепбергенов жас баладай айтып атырған қосықтың сыйқырлы күшине аң-таң қалып, гә залда отырған тамашагөйлерге, гә бұлбилдей сайрап атырған бақсыға, гә музыка, қосық дұньясының сырлы күшинен гәсирленип өзиниң кемшилигин де умытқан досты герең—М. Матчановқа қарайтуғын еді. Міне, усындай машақатлы мийнеттиң жемиси ретинде театрдың «Бес сомлық келин» спектаклинде тамашагөйлердин ядында бир өмирге сақланатуғын эпизодик образлар дөретилген еді.

Хәр бир артисттиң бир өмирге ядынан шықпайтуғын бахытлы күнлери болады. Егерде биз Рейимбай Сейтовтың өмир хәм творчестволық жолындағы усындай ядта сақланатуғын күнлеринен бири 1945-жылдың 2-ноябри болды десек қәтелеспейтуғын шығармыз деп ойлайман. Себеби, 1945-жылдың 2-ноябринде хәзирги күнде қарақалпақ миллий драматургиясының классикалық шығармаларынан бири болып есапланған, белгилли драматург, актер хәм режиссер, мархум Сапар Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» музыкалы комедиясының премьерасы болып өткен еді. Драматург Сапар Хожаниязов, композиторлар Жапақ бақсы Шамуратов хәм Әлимжан Халимов, режиссер Садулла Жуманиязов, художник Борис Каменовлардың бирге илениулериниң нәтийжесинде сахна жүзин көрген бул спектакль, өзиниң көркемлик сапасы, тилиниң шеберлиги, образлардың қуны хәм салмағы менен миллий театрымыздың мақтанышы болып есапланған, көпшилик сахна шеберлериниң творчестволық биографиясында өшпестей из қалдырды. Қарақалпақ миллий театр искусствосының тарийхын изертлеуши илимпазларда, эпийайы тамашагөйлерде бул спектакльде, Абдулла Сапарғалиев, Досберген Ранов дөреткен Ғодалақ, Сабырбай Өтепбергенов, Шамурат Өтемуратов дөреткен Шыраз молла, Сулыу Алламуратованың Гүлсәнем, Гүлхан Шийразиеваның Айсәнем, Юлдаш Мамутовтың Әуез, Оразбай Умитқуловтың Төре, Мадрейим Матчановтың Оралбай, Халмурат Сапаров хәмде Рейимбай Сейтовлардың дөреткен Көшкинбай образларын хеш уақытта да умытпайды. Бул актерлардың «Сүймегенге сүйкенбе» спектаклинде дөреткен образ-

лары миллий театрымыздың тарихында да, артистлердің творчасында да бир өмірге қалады.

Отыз төрт жылдан аслам театрдың репертуарында сақланып, мыңнан артық ирет тамашагөйлерге көрсетілген, бул дәуірде өзбек, қазақ, тәжик, түркмен хәмде қырғыз тиллерине аударылып, көплеген Орта Азия хәм Қазақстан республикаларының театрларында сахналастырылған «Сүймегенге сүйкенбе» музыкалы комедиясы бизің изертлеуимиздің тийкаргы объекти, спектаклдеги жарлы қарақалпақ дийқаны Көшкинбай ролиннің талантлы атқарушысы Рейимбай Сейтовтың творчасында терең из қалдырды. «Сүймегенге сүйкенбе» музыкалы комедиясының биринши варианты бир пердели пьеса болып, ал «Хаққыңнанды Годалақ» деп аталатуғын еди. Комедияның дәслепки варианты 1942-жылы Чимбай районлық колхоз театрында режиссер Рейимбай Ержанов тәрәпинен сахналастырылған. 1945-жылы Сапар Хожаниязов оны қайтадан жазып, композиторлар Әлимжан Халимов хәмде Жапақбақсы Шамуратовлар менен биргеликте музыкалы комедия вариантын дәретеди. 1956-жылы, қарақалпақ әдебияты хәм искусствосының Ташкент қаласында өткерилетуғын биринши декадасына байланыссы, драматург комедияның адресине айтылған критикалық пикирлер хәм усыныслар тийкарында оны қайтадан көрип шығады, бас персонажлардың характерин, социаллық жағдайларын конкретлестиреди. Әуез образына сая таслап турған гейпара қәсийетлерди шығармаға тазадан киритилген Дошым образына жүклейди. Композитор Ә. Халимов хәм Ж. Шамуратовлар комедия персонажларына берилген музыкалы характеристикаларды тереңлестиреди, тазадан музыкалар жазып оны байытады. (Мәселен, Айсәнем, «Бир ақ кептер» Хоры).

Авторлардың усындай көп жыллық творчасылық излениулерининң нәтийжесинде «Сүймегенге сүйкенбе» музыкалы комедиясының хәммеге белгили болған хәзирги үш акти варианты пайда болады.

Р. Сейтов комедияның тек ғана биринши вариантының сахналық трактовкасында қатнаспады. Ал, 1945 хәмде 1956 жыллғы вариантларының сахналастырылуында тиккелей қатнасты, спектаклдің табыссы шығуына өзининң барлық күш-ғайратын, билимин, уқыбын, атқарушылық шеберлигин, мәдениятын жумсап,

спектаклдің көркемлик қунының өсиуине өз үлесин қосты.

Көшкинбай ким? Актер Р. Сейтов хәр бир таза рол үстинде ис баслағанда, хәр бир таза сахналық шығарманы қолға алғанда өз алдына усындай конкрет сораулар қояды хәм ол сорауларға толы, кеңнен жууап беруге хәрекет етеди.

Бул ретте сондай болды. Р. Сейтов—постановкашы-режиссер Садулла Жуманиязов комедиядағы роллерди бөлистрип бергеннен сон, Көшкинбай образы хаққында материаллар жыйнауға, оның социаллық келип шығуын, турмысқа көз қарасын, этирапындағы адамлар менен қарым-қатнасын изертлеуге киристи. Образдың үстинде автордың дәслепки излениулерин тууралы Р. Сейтовтың өзининң жазғанлары бизлер ушын оғада қымбатлы. Р. Сейтов өзининң «Әмиўдәрәя» журналында жәрияланған «Мен Көшкинбай ролин қалай атқардым» деген мақаласында, Көшкинбай ролин үстинде қалай изленгенлерин тууралы былай деп жазады. «Бул кәделер питкеннен кейин (яғный роллер бөлинип, режиссер актерларға белгили дәрежеде жол сызып бергеннен кейин) ролди атқарушы актер, ролдың хақыйқат турмысын тауып алып, тап сол адамның өзи болып көриниу ушын излениу жолына түседи.

Мине, пьесадағы Көшкинбай ролин ойнаушы я болмаса Көшкинбай болушы мен «Рейимбай Сейтов» дейик. Мен Көшкинбайдың тап өзи болып сахнада қалай көрине аламан? Пьесадағы хәдийсе бойынша Көшкинбай революцияға шекем, бай феодаллардың қол астында езилип келген аңқылдақ бир жарлы адам. Пьесаның бас гезлеринен-ақ Көшкинбай кемтарлықтың жағдайынан үстинде шонтыйған жыртық кийимлер, аяғында тозып жыртылған шерим етик, басында қоян терисинен тигилген жаман жыртық малақай, қамысты көлден арқалап тасып күн кеширип жүрген адам... Актерлардың ұазыйпасы бойынша ролди хақыйқатлыққа бағындыруы керек. Соның ушын да Көшкинбайдың образын қалай ойнау керек деген ой, мени тынышсызландырды да отырды. Буның ушын мен излене басладым. Бурынғы заман адамының ролин дәл атқаруым ушын қарақалпақлардың өткендеги тарихын оқып, оларды терең үйрениуим керек болды. Себеби халықтың тарихында көп ғана адамларды көз алдымыздан

өткеріуіміз мүмкін. Әсіресе тарихый әдебиеттерде адамдардың образларының актерлар тилине, уқыбына ылайық қасиеттерінің ашып көрсетілуін хәм Көшкінбайлар ұсаған адамдардың образлары табылуы да итимал».

Хақықатында Р. Сейтов жарлы, жоқшылық, аш-әптадалықтан димары қурыған, жарлылардың мойнына қурық болып түскен байлардың, сүтхорлардың қарызынан қадди бүгилген әпиуайы қарақалпақ дийханы Көшкінбай образы үстінде көп ізленди, мийнет етти, тер төкти. Тек ғана театр сахнасында постановкашы—режиссер С. Жуманиязов, партнерлары С. Алламуратова (Гүлсәнем), Г. Шеразиева (Айсәнем), О. Умиткулов (Төре), А. Сапарғалиев (Ғодалақ)лар менен күніне сегіз сааттан репетиция ислегени менен шекленбестен, отырған орнында да, жүрген жолында да сол Көшкінбай образы үстінде ойланды, оның минез-құлқын, өмирлик философиясын, хаялы Гүлсәнем, қызы Айсәнем менен байланыстарын бирим-бирим таллады, олардан жуумақ шығаруға хәрекет етти.

«...Бир күни үйге келдим де, деп жазады өз мақаласында Р. Сейтов—өз комнатамды иштен илип қойып, К. С. Станиславскийдің актер «усталығы» («Актердың өз үстінде ислеуі», «Работа актера над собой» Б. Т.) деген қитабынан түсингенімше шолып оқыдым. «Сүймегенге сүйкенбе» пьесасының биринши картинасына сахна иследим... Ылашықтың орнына табуретка қойдым. Сыпаның орнына жаман бир шал төседим. Сөйтип Көшкінбайдың сахнада көлден қамыс арқалап келетуғын, тамашагөйлер менен биринши ушырасатуғын сахнасын репетиция ислей басладым. «Хаял, ҳа хаял, қамысты жыйнап ал». Тағы да: «Қамысты арқалап шыға бергенім, бир жалғызак туура умтылды, тас болмаса жарып кетип еди»—деп албырақлайды. «Қәне, суу бер»,—деп сыпаға отыратуғын жерди бирнеше рет қайталадым. Жин урғандай, хаялдың орнына табуреткалар менен сөйлесип отырғанымды «—ах-ұх» деген бақырысларымды балаларым еситип, есикти тақ-тақ урды. Есикти аштым. «Папа, папа! Сен неге буиша бақырдың, ким менен сөйлесип атырсаң?»—деп сорады.

1 Р. Сейтов. «Мен Көшкінбай ролин қалай атқардым» журнал «Әмиударья» №10 1965 жыл. 113-бет.

— Ролімди жақсылап атқару үшін таярланып атырман, балларым, дедим. Оннан кейин хәммеси жыйналып, көрип отыруды өтинди. Мен оларға:

— Қызды Ғодалаққа он еки сыйырға сатып, ғож-баңлап қайтып келген жеринен баслап хаялы менен тартысатуғын жерин ойнап бердим.

Әуели, күлип отырсада менин:—он еки сыйырлы болдық, сонша қарыздан қутылдық, қудайталаның қыз бергенине шүкир. Тағыда еки қыз тууғанында: Көшкінбай Қарынбайдай бай болар еди,—деп бақырған жерлерим дымнан жақпай қалды. Себеби балларым еле жас. Турмыс жолдасымда революциядан соң туылған. Булар ондай заманды тек ғана китаптардан оқығаны болмаса, көрген емес.

Маған бир қызым: «Папа, бундай ролди ойнама, басқасын ойна, деди. Мен оларға: бизлердің актерлардың тийкарғы ұазыйпасы халықтың өткендеги турмысын көрсетип, жаңа замандағы бахытлы турмыстарын сахналық шығармалар арқалы пропагандалау екенін түсиндирдим».

Мине усындай тынымсыз таярлық, уйқысыз түнлер, творчестволық излениулердин жемиси сыпатында қарақалпақ театрының сахнасында Көшкінбайдың көркем, тамашагөйлерди исендиретуғын жанлы образы пайда болды.

Тамашагөйлер спектаклдеги Көшкінбай образы менен биринши картинадан баслап-ақ танысады. Перде ашылғанда дөгереп жынғыл менен оралған әдеттеги жарлы дийқанның ылашығы көз алдымызда пайда болады. Сахнада театрдың бас художниги Б. Каменовтың творчестволық фантазиясы менен дөретилген бул обстановка, тамаша алдында отырған тамашагөйлердин биреуінде таңландырмайды да, гуманизандырмайды да. Себеби сахнадағы турмыс деталлары, актерлар үшін сахнада жаратылған атмосфера тап Октябрь революциясынан бурынғы жарлы қарақалпақ дийқанларының турмыс жағдайларын елеслетеди. Көшкінбайда сол Уллы Октябрь Социалистлик Революциясынан бурын жоқшылықтан, аш-әптадалықтан жалыққан, қарны тойып ауқат ишпей, желкеси жа-

1 Р. Сейтов. «Мен Көшкінбай ролин қалай атқардым» журнал «Әмиударья» №10 1965 жыл. 114-бет.

маусыз көйлек киймей жүрген қарақалпақ дйқанларының типик үекили. Сол себептен де тамашагөйлер сахнадағы көринислерди спектаклге исленген декорациялар емес, ал нағыз турмыстың көриниси деп қабыл етеди. Сахнада биринши болып көринген бул жошакының ағзалары Гүлсәнем—С. Алламуратова, Айсәнем—Г. Шеразиеваның кийген кийимлери де бул атмосфераға сондай сәйкес.

Мине сахнада бир арқа қамыс арқалаған ғарры пайда болады. Оның ийиндеги шобыты шыққан шапаны, гөне малақайы, ауыр мийнеттен шаршаған қоллары, аяғындағы шарығы, бул адамның пүткил өмири қыйыншылықта, жоқшылықта өткенлигин көрсетип тур. Бул усы хожалықтың басшысы, Айсәнемнің атасы Көшкинбай—Р. Сейтов.

Артист Р. Сейтовтың атқарыуындағы Көшкинбай ири дауыслы, сүйеги мийнетте қатқан, минези ауыр, бала-шағасына күлип қарамайтуғын адам. Хаялы Гүлсәнем С. Алламуратованың—«Ағасы, бай мырзаға менен Ғодалақ келди», деген сөзин еситкенде «Ғодалақ!» деп шоршып кетеди.

— «Ауа, Бай мырзаға тез үйге барсын деп кетти»— дегеннен кейин өзине келип, еси-хуушын жыйнап алып: «Барайын, қарызын сораса не айтаман!... не сатып төлеймен...» деп мойнына арқан салған ийттей зордан адым атып шығып кетеди.

Бул кишкентай ғана сахнадан, актердың Көшкинбай ролиндеги хәрекетлеринен, оның психологик жақтан қыйланыуынан, жүзиндеги толғаныу, көзиндеги «енди не қыламан» дегендей жалынышлы қарауларынан, жыйындық шапанын кийип атқандағы ауыр хәрекетлеринен оның биографиясын, өмирлик жолын түсинип алыуымызға болады.

Көшкинбай ашаршылық жылларында Ғодалақтан сүтине қарызға дән алған. Жоқшылықтың дәртинен қолы келтелик етип, сол алған қарызларын қайтарып бере алмаған. Мине бүгинги күни Ғодалақ Төре менен бирге сол қарызларын сорап келип отыр. Көшкинбай—Р. Сейтовтың «Ғодалақ келди» деген сөзди хаялынан еситкенде дымары қурып, аяқ-қоллары хәлсизленип, жүз жыллық кеселден енди ғана басын көтерген науқас адамдай отырған орнынан зордан турып, басын

төмен салып, аяғын басайынба-баспайынба дегендей әсте-ақырын шығып кетиуиниң тийкарғы себеби сонда.

Екинши рет Көшкинбай—Р. Сейтов пенен ушырасқанымызда, ол бизиң көзимизге пүткиллей басқа адам болып көринеди. Бул сахнада тамашагөйлер Көшкинбайдың өзинен бурын оның аңқылдаған дауысын еситеди. Ол анадан қайта тууылғандай қууанышы қойнына сыймайды, хәрекетлери самалды ушып баратқан қаңғалақты елеслетеди. Көшкинбай—Р. Сейтовтың хәр бир сөзге жалғау берип, мақтаныш пенен ауызын толтырып сөйлеуинен, оның рухының өзгергенин, жоқшылықтың дәртинен еки бүгилген қаддини тиклеп, тап сол пайытта өзин Қарынбайдан кем көрмей мардыйып турғанын байқап алыу қыйын емес.

Мине сол сахна:

Көшкинбай—Хаял, ҳа хаял бармысан? Қудай берип қалды, тағыда еки қыз тууғанында, Көшкинбай Қарынбайдай мал айдар еди.

Гүлсәнем—Бул не? Жерден желке тапқандай жүрегин шәукилдеп баратыр.

Көшкинбай—Шәукилдемей азғана нәрсе, он еки сыйырлы болдық, сонша қарыздан қутылдың... Қудайдың қыз бергенине шүкир.

Гүлсәнем—Қарық болыпсаң.

Көшкинбай—Әй атаңа нәлет, кеселеп шаппа, билесең-бе, он еки сыйыр. Қудай берип он екиси де тууа қойса, келеси жылы жигирма төрт болады. Әне оннан соң қазанда май, қасықта май, табақта май, сен буған түсинбейсең нәлеті!¹

Көшкинбайдың бул гәплеринен биз-тамашагөйлер оның бурынғы қарызларынан қутылып, он еки сыйырлы болғанын, жалғыз қызы Айсәнемди қатын үсти-не, «алпыс еки тамырын көкнар жайлап, көклей үзген секерпарадай мыржыйып-тыржыйып қалған» ғаррыға сатқанын билип аламыз.

¹ С. Хожаниязов. «Сүймегенге сүйкенбе», сайланды пьесалар топламы. Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы. Н—1960-ж. 16-бет.

Көшкінбайды жалғыз қызы Айсәлемді малға сатуға не мәжбүрледі?

Әлбетте жоқшылық, турмыстың машқалалары. Бул түсиникли. Бирақ ондағы адамгершилик, перзентке болған ата меҳри, қайда қалды. Хаялы Гүлсәлемнің «Әбден қоймаса анау тыршаңқы сыйырды сат, жеринди сат, қызынды сатпа!» деген сөзине ол:

— Ақылсыз ақылсыз! Құдай бир қора малды қораға қамап тұрғанда жалғыз сыйырды сат, жеринди сат дегениң не?» деп бақырады.

Демек, гәп кәмбағаллықта, жарлылықта емес екен. Өмиринде ұсынша малды қорасында бағып көрмеген Көшкінбай жүрегі хаплығып, өзін жойтып қояды. Күтилмегенде ұсындай байлыққа ийе болыу оның көзін қамастырып, дегбірден састырады... Ғодалақтың бул аулымлық хәрекеті оған жақсылық болып түйіледі. Гүлсәлем менен Айсәлемнің бул иске нарийзалықтары оның аталық ерлік жолына шек келтиріу болып көринеди. Ал Оралбай менен Дошымның аяқтан алысын болса, себеп пенен оның маллы, қаллы болыуын көре алмаушылығы деп түсинеди... Әуез болса оның қыялына қалын билмей хәлек болып жүрген жалаңқая. Енди ол қалай болмасын усылардың хәммесин өз дегенине жетип, жаңа қолы жеткен «бахты ушын» асылған бийиктен айрылмауы керек. Сол өз душпанларының сөзин, нәсиятын ысырап таслап, қаншелли өз мақсетине қарай қайсарлық пенен умтылса, соншелли оған пайдалыдай болып көринеди. Адамның аңғармай, көзін гәплет басып алға енбеклеп умтылады. Бул образдың күлкили жери де ұсында.¹

Бул сахналарда актер Р. Сейтов өз қахарманы Көшкінбайдың психологиясындағы өзгерістерди аңлауға, оған тамашагөйлерди исендириуге хәрекет етеди. Биринши нәубетте Көшкінбай—Р. Сейтовтың дауысындағы күшн өзгереді. Мәселен:—биринши эпизодта Көшкінбай—Р. Сейтовтың «Қәне, суу бер» деген сөзлеринде димары қурып, хәлсизленип шаршаған, оған қарай умтылған жалғызактан қорқып, үрейи ушып, еле өзине келе алмай атырған адамның характери сезилсе, оның сөзлериндеги интонациядағы мақтаныш,

исенимнен, сөзлердиң мылтықтың оғындай тоқылдап айтылуынан, хәрекетлериндеги шаққанлықтан, биз оның рухының тетиклигин, байлық оның күшине күш қосқанлығын байқап аламыз. Актердың атқарушылық шеберлиги, мәдениеті, уқыпшылығы да ұсында сезіледі. Ол өз қахарманының ишкі дүниесиндағы өзгерістерди, қубылыстарды гейпара характерли деталар, сөзлердеги, интонациялардағы бояулар арқалы көрсетиуге хәрекет етеди. Актердың костюми, сахнадағы декорация өзгермейди. Р. Сейтовтың персонажы, қахарманы жасап тұрған ситуация өзгереді. Спектакльдеги усы Көшкінбай жасап, күн кеширип тұрған ситуацияның бирден өзгергенлигин, хәм бул жаңа ситуацияның оның, яғный Көшкінбайдың психологиясына көрсеткен тәсийрин, бул ролди атқарған шебер артист Р. Сейтов онда исенимли көркем бояулар арқалы көрсетеди.

Биз ушын ең әҳмийетлиси Р. Сейтов—Көшкінбайдың характериндеги, психологиясындағы барлық өзгерістерди көрсеткенинде.

Спектакльдеги уақыялардың, турмыс диалектикасының өзгеріулерине қарай актер дәреткен Көшкінбай образының психологиясы да өзгериіп барады.

Көшкінбай—Р. Сейтов мал-дүнья, байлық «иззет-абырай», деп қонсы-қобасының, ауылластарының, елдин бетине аяқ басады, халықтан ажыралып қалады.

Елден, халықтан ажыралып қалуы, оның бетине аяқ басыу хәрқандай адам ушында үлкен бахытсызлық, трагедия екенлигине Көшкінбай еле түсинип жетпейди. Ол Ғодалақтан алған он еки сыйыры оған тирек болатуғындай көринеди.

Пикиримиздин дәлили ретинде төмендеги сахнаны ұсынамыз.

Оралбай—Көшкінбай аға, аныуынды тиледик!

Көшкінбай—Қой, қой! Сениң сол шаштәрезің шилигинде жетер. Мени сонша шығынға гриптар қылдың!

Оралбай—Әлбетте, бизде елмиз, елатбыз әпи-ұайы биреулер үстилеримизден басқылап келе береме? Аға-жеңге, қәде-қәумет деген бар.

¹ Т. Алланазаров, «Театр хәм драматургия» «Қарақалпақстан» Н. баспасы, 1982-жыл, 29—30-бетлер.

Көшкинбай—Не қылған қәде-қәумет? Менин қызымда қосқаныңыз бар ма?

Оралбай—Қыздың әкеси сиз болсаңыз биз елмиз. Ел дәстүрін бузыуға хақын жоқ!

Көшкинбай—Қалай, қыз елдики ме, меники ме?

Оралбай—Қыз сеники. Егерде халықтың үріп-әдетін бузатуғын болсаңыз аұылдан көшин?

Көшкинбай—Көшин!

Оралбай—Аұа, көшин Болмаса ел дәстүрін бузбаң!

Көшкинбай—Қой-қой, ол жағын соң сөйлесемиз. Мениң усы көшкеним. Мениң менен алыс-беристи бүгіннен баслап тоқтатың. Хаял, жүр! Тур, салбөксе, шийелдің малындай көтерем болдың ба?

Гүлсәнем—Илая алған он еки сыйырыңа ушпa тийгей, қонсы-қобамнан айырдың. Егер сен бай болғанда, адам жер едің! Қыздың малы қырық күнлик, мийнет малы өмирлик!¹

Бул сахнада Көшкинбай—Р. Сейтов күтилмегенде басына қонған «бахыт қусы» ның мәслигинде жүргендей, қызының көз жасы есабына, хаялы Гүлсәнемнің елдің, халықтың, Айсәнемнің сүйген жигити Әуездін нарийзалығы есабына ерисилген бул «бахыттың» өмирликпе, я болмаса қырық күнликпе екенлигине еле түсинип жетпегендей. Соның ушында хаялы Гүлсәнем (С. Алламуратова) ның оған: «Алжыған, алжыған» деген сөзлери артист Р. Сейтов дөреткен Көшкинбай образына дәлме-дәл берилген баха.

Мине, усы себептенде «...образ бир жағынан аянышлы, екінши жағынан жеркенишли нәтижеде сырттан қараған адамның кеулине ызалы, ашшы күлки бағышлайды».²

¹ С. Хожаниязов. «Сүймегенге сүйкенбе», сайланды пьесалар топламы. Қарақалпақ Мәмлекетлик баспасы, Нөкис—1960 жыл, 37—38-бетлер.

² Т. Алланазаров. «Театр ҳам драматургия», Н. «Қарақалпақстан» баспасы. 1982 ж. 30-бет.

Оралбай басшылығындағы аұыл жигитлериниң Годалақтың масқарасын шығарып, оның үстинен күлиўлери Көшкинбайға қымбатқа түседи. Себеби, бириншиден усы ис басланғалы үйинен берекет қашып, балашағасы бир жақ, өзи бир жақ болса, екіншиден, минген аты алға қарай дым баспайды. Себеби ол халықтың «жалғыз жүрип ат шаппа» деген нақылын умытады, халық пенен, ел менен есапласқысы келмейди. Екинши рет қызды көремен деп келгенде шермендеси шыққан, ел жұртқа күлки болған Годалақ (арт. А. Сапарғалиев) «...қәне, Көшкинбай, бурынғы қарызынды төле, қызың ушын алған он еки сыйырынды сал, болмаса ҳәзир қызынды артыма мингестир!», деп азап бергенинде Көшкинбай «Төре иним, мен атаман-ғой, өз қызыма өзим қалай жеңге боламан. Өзлериң ебин таұып, алдап-арбап жибериң»—деп мунаяды.

Р. Сейтов атқарған Көшкинбайдың психологиясында, характеринде соңғылықта қандай да бир өзгерислер сезиледи. Оның минезиде сынықлау, сөзлеринде де өкиниш, муңайыу белгилери көзге тасланады.

Р. Сейтовтың қахарманы залда отырғанларға қарап «неге усы исти басладым? дегендей болады. Ол хаялы Гүлсәнемнің «...сорлы-ау! Бай менен бай куда болса, араларында жорға жүреди. Жарлы менен жарлы куда болса араларында дорба жүреди. Бай менен жарлы куда болса, неге куда болдым деп зорға жүреди дегенди естен шығардың ба?» деген сөзлерине енди түсине баслайды.

Әсиресе Көшкинбай Р. Сейтовтың малларына жолбарыс шауып, Годалақтан алған он еки сыйыры да қырылып қалған сахнасындағы оның «хаял қа хаял, атаңа нәлет бармысан?» деп кирип келген сахнасы еледе мениң көзимнің алдынан кетпейди. Көшкинбай атаанасы өлгенде де бундай қыйланбаған шығар деп ойлайман.

Ол жақты дүньядан үмит үзген адамдай, бурынлары жерди жаратуғын дауысы қалтырап зордан еситиледи, бақырайған көзлери де қайғыдан думанласып ҳеш нәрсени көрмейди, сүлдери де аманаттай, түртип жиберсен аұнап түсетуғындай. Тек ғана «...Таңның атыуы менен аұылға айтып шық, бизикинде денгене бар де»—деген еки аұыз сөзин зордан ғана сөйлейди.

Көшкинбай Р. Сейтовтың бул жағдайда көрген та-

машағайлер онын дәртине мэлхам болмайды, керисинше оинан жеркенеди, оған жеккөрийушлик көзи менен қарайды.

Бул сахнада актер жарлы Көшкинбайдың басына түскен бул трагедияны оғада зор шеберлик пенен ашып береди. Актер Р. Сейтов өз қахарманы Көшкинбайдың «ўай-ўай! қурыдым! Маған жәрдем, бергендей ким бар?»—деп жан қалатта айтқан сөзлерине, «саған ҳеш кимде жәрдем қолын созбайды, себеби, сен елдин, халықтың бетине түкирдин» дегиси келеди.

Хақыйқатында биз ҳүрметли артистимиз Рейимбай Сейтовтың «Сүймегенге сүйкенбе» спектаклинде дөреткен жарлы қарақалпақ дийқаны Көшкинбай образын көргенимизде онын таланты, уқыбы, атқарыушылық шеберлиги, сахна мәденияты алдында бас ийемиз, оған тәбият берген талант, йош, пенен мақтаанамыз. Себеби, «Сүймегенге сүйкенбе» спектаклинде Р. Сейтов қарақалпақ дийқанларынын Октябрь революциясынан бурынғы типик, улыўмаластырылған образын дөретеди. Р. Сейтов, совет актери, совет искусствосынын белсенди, ғайраткери ретинде, Көшкинбайға усаған жарлы бийшараларды усындай аўыр жағдайға салып қойған социаллық жәмийетти қаралайды.

Әдиллик, тенсизлик болмаған, барлық нәрсе—хүж-данда, мухаббатта, адамгершиликте, пулға, мал-дуньяға сатылатуғын жәмийетте қалайынша тенлик, хақыйқат болсын, қалайынша тең-теңине қосылсын.

Р. Сейтов Көшкинбай образын дөретиўде автор берген драматургиялық материаллардан толық пайдаланады, драматург берген текстлик материалды жәнede тереңлестириўге, улыўмаластырыўға ҳәрекет етеди.

Рейимбай аға айтқандай: «Актердын өмири, турмысы сахна. Театр сахнасында Көшкинбай усаған шығарма персонажларын жанлы формаға енгизиў хақыйқат образ жарататуғын актерлар болады. Сонлықтан ҳәр бир актердын мейли киши болсын, мейли үлкен болсын образ дөретиўде көп жоллардан өтип көп излениўди талап ететуғынлығын умытпаўымыз керек».

Р. Сейтовтын өзи дөреткен Көшкинбай образы буған айқын мысал бола алады.

Р. Сейтов, «Мен Көшкинбай ролин қалай атқардым», журнал «Әмийдәр», №10, 1965-жыл, 116-бет.

Урыстан кейинги жыллардағы қарақалпақ совет драматургиясы турмыстың актуал проблемаларын шешиўде ҳәлсизлик етти. Совет оқыўшылары ҳәм тамашағайлеринин эстетик дийдине жуўап беретугын терең мазмунлы, социалистлик қурылыс, колхоз турмысы, аўыл адамлары, жергиликли интеллигенциянын илим, мәденият, аўыл хожалығы ҳәм де шарўашылық тараўындағы мийнет жетискенликлери, ондағы кемшиликлер, қарсылықларға бағышланған драмалық формадағы шығармалардын орнына, бул проблемаларға үстиртин қарайтуғын, көркемлик қуны төмен, артистлерге жетерли рухый азық береадмайтуғын пьесалар Автоном республиканың жалғыз ғана профессионал театрынын репертуарынан орын алды. Пикиримиздиң дәлийли ретинде урыстан кейинги жыллары театр коллективи тәрәпинен сахналастырылған драматург Пир-дәлес Тилегеновтың «Биринши гудок», Жолмырза Аймурзаевтың «Әмиў бойында» пьесаларын көрсетиўге болады.

Сол себептен де қарақалпақ мәмлекетлик театрынын творчестволық коллективи туўысқан қоңсылас республикалар халықларынын драматургия тараўындағы ең жақсы, көркем шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарыў ҳәм де оны театр сахнасы арқалы пропагандалаў мәселесине үлкен әҳмийет берди. Қарақалпақ театрынын басшылары аўдарма драматургия арқалы әдебиятымыз ҳәм де театр искусствосынын алдында турган көплеген проблемаларға жуўап бериў мүмкин екенлигине түсинип жетти.

Бириншиден, театр коллективи бул жылларда сахналастырылған өзбек драматургleri Хамзаның «Бай ҳәм бадрақ», Уйғынның «Алтын көл», А. Қаххардың «Жаңа жер», «Аўырыў тислер», Б. Рахмановтың «Жүрек жырлары», қазақ драматурги Ф. Мүсиреповтың «Қозы көрпеш Баян сулыў», «Қыз Жипек», украин классиги Иван Франкның «Урланған бахыт» ҳәм тағы да басқа спектакльleri арқалы, Қарақалпақстан мийнеткешlerini бул туўысқан халықлардың әдебияты, ҳәм де мәденияты менен таныстырды. Өзлеринин творчестволық табысларға бай, көркем спектакльleri менен көп миллетли совет халықлары арасындағы интер-

национализмди, дослықты беккемлеуге үлкен үлес қосты. Екіншиден, аударма драматургия қарақалпақ сахна шеберлерінің творчестволық диапазонын кеңейтіуге, таныс болмаған образлар, материаллар үстінде тер төгіп мийнет етіп, ізлениуге, бай әдебий, драматургиялық материаллардан кеңнен пайдаланып, миллий театрымыздың сахнасында толығырақ, көркемлік сапасының қуны бір өмірге тарихта қалатуын обравлар дәретіу имканиятын берди.

Мәселен: Белгили артистлеримиз Тохта Рахманованың атқарыуындағы Баян – сулыу («Қозы көрпеш Баян сулыу» спектакли) Жипек («Қыз Жипек»), Шахиста («Алтын көл») Зайыт Зариповтың Жантық («Қозы көрпеш Баян сулыу»), Оразгүл Дәулетованың Дорина («Тартюф»), Садет Юсупованың Анна («Урланған бахыт»), Абдулла Сапарғалиевтың Микола («Урланған бахыт»), Тартюф, Юлдаш Мамутовтың Қозы («Қозы көрпеш Баян сулыу»), Есен Дәулетовтың Қарабай («Қозы Көрпеш Баян сулыу») рольлерсиз қарақалпақ театрының тарийхын толығы менен көз алдымызға келтириу қыйын. Себеби бул аударма драматургия тийкарында дәретилген спектакльлер режиссерлар Төреш Алланазаров, Юлдаш Шариповлардың, артистлерден Тохта Рахманова, Гүлхан Ширазиева, Соня Қарабаева, Садет Юсупова, Юлдаш Мамутов, Есен Дәулетов, Мадрейим Матчанов, Оразгүл Дәулетова, Сапаргүл Әуевова, Абдулла Сапарғалиевлардың творчестволық биографиясында, тәгдиринде оғада үлкен роль ойнады.

Әлбетте, аударма драматургия республикамыздың хұрметли искусство ғайраткери, хәммемиздің ақсақалымыз хәм устазымыз өзиниң сексен жыллық өмирин миллий театрымыздың раўажланыу жолына бағышлаган, искусство тарауында шенде-шен ушырасатуғын туўма талант ийеси Рейимбай Сейтовтың да творчестволық биографиясында айтарлықтай белгили из қалдырды. Хұрметли артистимиздің творчестволық биографиясын, театр искусствосы тарауындағы басып өткен ярым әсирден көбирек жолын, айтарлықтай ўақыяларға, бай өмирин А. Қаххардың «Жаңа жер», «Ауырыу тислер» спектакльлериндеги бригадир Мәулен Ахатзергерров, Уйғынның «Алтын көл» музыкалы комедиясындағы Турсуналил, Ғ. Мусреповтың «Қозы Көрпеш, Баян сулыу» хәм де «Қыз Жипек» трагедияларын-

дағы Қодар хәм де Бегежан, өзбек совет драматургиясы хәм театр искусствосының тийкарын салған Хамзаның «Бай хәм бадрақ» драмасындағы Салихбай, украин классик драматурги Иван Франконың «Урланған бахыт» спектаклиндегин Михайло Гурман образларысыз көз алдымызға келтириуимиз оғада қыйынға соғады.

Соны айрықша уқтырып өтиуимиз керек, жоқарыда атлары тилге алынған аударма драматургия тийкарында сахналастырылған спектакльлерде артист Рейимбай Сейтовтың шегине оғада қызықлы, тәгдийри, өмирлик жолы хәмде философиясы басқалардикине пүткиллей усамайтуғын, ишки дүньясы қарама-қарсылықларға, шийеленискен ой-пикирлерге бай, характерлери түрлитүрли бояулардан жасалған образлар түсти. Бул образлар миллети, жасы, социаллық келип шығыуы, жәмийетте тутқан орны, қәнигелиги, өмирлик философиясы жағынан бири екіншисине пүткиллей усамаса да, рольлерди атқарған артист Р. Сейтов олардың хәммесиниң психологиясына, ишки дүньясына жол таба билди, өзиниң творчестволық лабораториясынан образларды сахнада исенерли етип жаңландыратуғын бояулар тауа алды. Артист хәр бир таза роль үстінде ис баслаудан алдын конкрет автордың творчествосын, оның творчествосына тән болған айрықшалықларды, қасиетлерди қунт пенен үйренди, хәр бир образға тән болған материалларды персонажлардың ықтыярына драматург тәрелинен берилген әдебий материалларды тереннен изертледди, олардың сахнаға шықпастан алдыңғы, яғный перде ашылмастан бурынғы биографиясын бирим-биримлеп көз алдынан өткерди. Нәтийжеде артист еде сахнада репетициялар басланбастан алдын болажақ образдың сүлдерин көз алдында геўделендириу имканиятына ийе болды.

Мәселен, белгили өзбек жазыушысы Абдулла Қаххардың «Жаңа жер» («Шайи созана») комедиясындағы Мәулен образын алып көрейик.

Мәулен Мырзашөлге барыудан алдын Андижан областының колхозларынан биринде алдыңғы қатардағы пүткил областьқа аты белгили пахтакеш болған. Ол Мырзашөлге өз колхозында жер жетиспегенликтен, я болмаса абыройы басқалардан кем болғанлығы ушын келген емес. Мәулен өзиниң ҳадал мийнети менен шөл-

ди гүлистанға айналдырыўды өз алдына үлкен мақсет етип қойған. Шөлге келгеннен соң оның тәжирийбели пахтакеш екенлигин есапқа алып, колхоз басшылары оған бригадаға басшылық етиўди исенип тапсырған. Мәўлен өз бригадасы менен шөлдиң оғада аўыр, қолайсыз жағдайларында тазадан партаў жерлерди ашқан, күнди күн, түнди түн демей, ҳадал мийнет етип, маңлай терин төгип пахтадан мол зүрәт жетистирген. Көп жыллар даўамында оның бригадасы колхоздың ең алдыңғы қатардағы бригадасы болып саналған. Сол себептен жыйналыстарда, үлкен-үлкен мереке-лерде оның бригадасы, колхоздың маңлайына тиккен алдыңғы қатардағы бригадири Мәўленниң аты тилге алынған. Барлық жерде кимсең Мәўлен бригадир, кимниң бригадасы биринши орында, Мәўленниң бригадасы, деген гәплерге қулағы, көнлигип кеткен. Соның ушын да тәжирийбели, сүйегі мийнетте қатқан пахтакеш Мәўлен «мениң бригадам», «Мәўленниң бригадасы» деген сөзлерге үйренип қалған.

Артист Рейимбай Сейтовтың түсинигинше оның қахарманы Мырзашөлдиң атақлы пахтакеші колхоз бригадири Мәўленниң перде ашылмастан бурынғы биографиясы мине усылардан ибарат.

Биз тамашагөйлер комедияның бас қахарманларынан бири болған Мәўлен менен спектакльдиң екнши пердесинде ушырасамыз. Постановкашы режиссер Т. Алланазаров, спектакльдиң көркемлик жағын безеген художник Б. Каменов қус ушса қанаты, адам жүрсе аяғы күйетуғын Мырзашөлдиң атмосферасын сахнада оғада исенерли етип көрсетйўге ерискен.

Сахнада безгек кеселинен реңи сарғайып пешаханада жатқан Мәўлен—Р. Сейтов ҳам де колхоз баслығы Рахимжановты излеп күнниң ыссысында өкпеси аўзына тығылып, ҳаўлығып жуўырып-желпилдеп жүрген Салтанатты көремиз.

Мәўлен—Р. Сейтовтың Салтанатқа «...маған қара, Салтанат, супының азан айтқанын еситкенсең бе? деп жақтырмастан жекиринип сөйлеўинен, атақлы бригадирдиң «сиркеси суў көтермей» бир сөз азлық, еки сөз көплик етип атқанына түсинйўге болады.

Безгектиң температурасынан басын көтере алмай, төсек тартып жатқан Мәўлен—Р. Сейтов Салтанаттан колхозға комсомоллар келгенин еситкенде, дәртиниң

аўырлығына қарамастан орнынан турады, шапанын, етигин кийип, оларды күтип алыўға атланады.

Мәўлен артист Р. Сейтовтың атқарыўында қара переннен келген орта жаслардағы адам. Ол ири сүйекли, билеклери жумыр, сақал-мойлаў қойғанлығына қарамастан еле тәндар, таўды урса талқан қылғандай. Даўысының ирилгенин оның Салтанатқа әстен сөйлеп айтқанын да, ашыў менен бақырып сөйлеп айтқанын да аңлай алмайсаң. Бул сахнада биз Мәўленниң шын мийнеткеш екенлигин, колхоздың жумысы десе жанын да аямайтуғын адам екенлигин аңлаймыз. Оның Салтанатқа «Колхозға комсомоллар келгенде, бригадир деген мыллыып жата береме. Мийманларды ким күтип алыўы керек? Әлбетте, бригадир, Мәўлен күтип алыўы керек», деп аўзын толтырып, гәрдийип сөйлеўинен, Мәўлен—Р. Сейтовтың барлық мәселелерде биринши болыўды шеп көрмейтуғынлығы да сезилип қалады.

Спектакль даўамында Мәўленниң образы раўажланып, характери тәрепинен ашылады. Оның психологиясындағы ҳәр бир адымындағы өзгерислерди, нюанстарды актер ақлаўға сол өзгерислердиң себеплерин ойланып табыўға, тамашагөйлерди соған исендириўге ҳәркет етеди. Екинши картинада Р. Сейтов Мәўленниң адамгершлық қасийетин, оның әжайып инсан, жасларға мийирман, кишипейил адам екенлигин көрсетсе, үшінши картинада оның характериндеги кемшиликлер әсте-ақырын ашылады.

Мәўлен образы қандай образ? Ол унамлы образ ба я болмаса унамсыз образ ба?—деген сораўға артист Рейимбай Сейтов былай деп жуўап береді.

Мениң пикиримше—дейди биз бенен болған гүрриниңде ҳүрметли устәзымыз Рейимбай Сейтов,—Мәўленниң характеринде унамсыз қасийетлерге қарағанда, унамлы қасийетлер көплеў, мийнет пенен қолы қабарған, жердиң, суўдың қәдирине жетип, оны ҳүрметлейтуғын адамнан қандай жаманлық күтиў мүмкин. Бирақ ол орынлы ҳам орынсыз мақтаўлардың арқасында оғада керилип, мардыйып кеткен. Ол пахташылықта өзнен билгнш, маман адам жоқ деп ойлайды. Усының нәтижесинде оның характеринде менменлик, өзим билерменлик, жеке абыройын ойлаўшылық қасийетлери пайда болады. Кимде кемшилик жоқ дейсең, иним,

егер де абайлап қарасан, сер салсан ҳаммесин де кемшилик табыўға болады. Мениң қаҳарманым Мәўленниң образындағы, характериндеги, мен актер Рейимбай Сейтовқа унайтуғын қасийет, оның өз қәтелерин жасырмай, мәртлерше тән алыўында»,—дейди устаз.

Бизлер де артист Р. Сейтовтың Мәўлен образына берген баҳасына тийкарынан қосыламыз. Шынында да Мәўлен «ауыр дәртке» тап болған. Оның психологиясындағы ескиликтің қалдығы—өзинен басқаны тән алмаў, коллективтің мийнетин қадирлемей, өзи менен бирге ҳадал мийнет етип, тер төгип атырған бригада ағзаларына ҳүрметсизлик пенен қараў, бригададағы мийнет табысларын тек ғана өзиники деп билиў, түсиниў, әлбетте оның абыройына абырой қоспайды, керисинше колхозшылардың, колхоз басшыларының, оннан да бетер тамашагөйлердің оған болған жеккөриўшилигин арттырады.

Мәўлен—Р. Сейтовтың характериндеги бул «кеселлик» оның Ташкенттен больницадан ерте қайтып келетуғын сахнасында оғада айқын көзге тасланады.

Мәўлен—Қәне, сөйленлер, қалай болды, не болды?.. мениң бригадам биринши болып орынлады ма?

Рахимжанов—Дийханбайға рахмет айтын.

Мәўлен—Дийханбайға?

Адылов—Сизің жоқлығыңызды билдирмеді, бригадаға басшылық етип турды.

Мәўлен—(Дийханбайға) Еле солайма?

Дийханбай—Қолымыздан келгенинше ҳәрекет еттик. Тағы да бир жумысты бақлаў ниетимиз бар, Мәўлен аға.

Мәўлен—Сен ислейсең бе (күледі). Жоқ, бригадир келди, ҳамме жумысты енди бригадирдің өзи истейди!

Бул сахнада Мәўленниң характериндеги эгоизм оғада айқын ашылады. Ол колхоз пахта таярлаў планын орынладыма, районда жағдай қалай, деп сорамайды. Мениң бригадам, яғный Мәўленниң бригадасы биринши болып орынладыма, деп сораиды.

Мәўлен—Р. Сейтов өзиниң бригадасының абыройын, бригадир Мәўленниң абыройын коллективтің, колхоздың, бригада ағзаларының абыройынан бәлент қояды. Колхоздың баслығы Рахимжановтың, колхоз

партия шөлкеминиң секретары Адыловтың Қозиевты қурылыс бригадири етип тайынлаў ҳаққындағы пикирлері де Мәўленниң қулағына жағыңқырамайды. Усының да қолынан жумыс ислеў келе ме дегендей, баслық пенен секретардың айтқанларына өзиниң нарийзашылығын билдиреди. Комсомоллардың тазадан партаў жер ашыў ҳаққындағы усынысы да оны аса қуўандырмайды, керисинше оның «Дийқанбай мениң бригадамды алып, мени бийабырой етежақ» деген орынсыз гүмандарын және де күшейтеди.

Мәўлен—Р. Сейтов колхоз баслығы, партия шөлкеминиң секретары жийени Хафизалардың алдында бригадасы пахта таярлаў планын колхозда биринши болып орыңлағанына қуўанса да, бригада ағзаларының, колхоз мийнеткешлериниң пидәкерлик мийнетиниң нәтийжесинде үлкен табысларға ерискенлигинен қуўанғандай болса да, оның ишин ийт тырнап атырғаны сезилип турады. Себеби, жыйналғанлардың барлығы жас комсомол ағзасы, мийнетте шыныққан, фронтовик Дийқанбайдың атын аўзыларынан түсирмей, тез-тез тилге алып атыр. Буны биз Мәўленниң Дийқанбайдың аты тилге алынғанда, колхоз баслығы Рахимжановқа көзин алартып қараўларынан, жаслардың, комсомоллардың жаңадан жерлерди өзлестириў инициативалары туўралы гәп кеткенде мыйығынан күлип, астарлы сөзлер айтыўынан байқап аламыз.¹

Актер Р. Сейтов Мәўленниң характериндеги эгоизм, менменлик, басқаларды менсинбеўге усаған қасийетлерди, оның психологиясында, сана сезиминде туўдытти қасийетлер деп ойламайды. Ол өз қаҳарманының характериндеги бундай жағдайсыз, унамсыз мийнеткердің, қасийетлердің пайда болыў себеplerин излейди. Мәўленниң образындағы бул унамсыз қасийетлердің пайда болыўының объектив себеби оның адресине айтылған артықмаш мақтаўлар, «ура-уралар», деп биледи. Соның ушында спектакльдің соңғы картинасында Мәўлен—Р. Сейтов өзиниң әжапасы Хамрабиби, жийени Хафиза болажақ күйеу баласы Дийқанбайлардың алдында өз қәтелерин мойнына алғанында

¹ Абдулла Қаҳҳар. Асарлар. Бесинши том. Пьесалар *Ғафур Ғулом* намоидиги бадий адабиети нашриети. Ташкент—1968 йил. 55-б.

Дийқанбайдан орынсыз гүманланып жүргенлигин өз аўзынан еситкенимизде биз оған исенемиз.

Егер «Жаңа жер» спектаклиндеги Мәўлен образы Рейимбай ағаның драматик пландағы мүмкиншиликлерин толығы менен ашылуына жәрдем берген болса, драматург Уйгун ҳамде композитор Манас Левиевлердин «Алтын көл» музыкалы комедиясындағы Турсуналы образы оның вокаллық имканиятларын, уқыбын ашыўға мүмкиншилик жаратты.

«Алтын көл» спектаклиндеги (постановкашы—режиссер С. Хожаниязов, художник — Б. Каменов) колхоз баслығы Тешабайдың баласы, колхоздың звено баслығы Турсуналиның образы, өзиниң гейпара унамысы қасийетлери менен Мырзашөлдин даңқлы пахтакеші Мәўленди еслетеди. Драматурглер Абдулла Қаххар ҳам де Уйгунлардың өз қахарманларының «аўрыуына» қойған диагнозлары бирдей болып көринеди. Парқы, «Жаңа жер» комедиясындағы ўақыялар Мырзашөлде болып өтсе, ал «Алтын көл» музыкалы комедиясындағы ўақыялар Ўзбекстанның жәннети болып есапланған Ферғана ойпатындағы «Алтын көл» колхозында болып өтеди. Екинши айырмашылығы Мәўлен бригадир болса, Турсунали звено баслығы. Әлбетте, жаслары жағынанда бул еки қахарманның ортасында үлкен парқ бар. Мәўлен тиси пахта менен шығып, сүйегі мийнетте қатқан, турмыстың ашшысын да, душшысын да талай ирет татып көрген тәжірийбелі пахтакеш болса, Турсунали өзиниң мийнет биографиясын енди ғана баслап отырған, жас жигит.

Бирақ олардың қәсиби бир—дийқан, пахтакеш. Таалабы, алдына қойған мақсети бир—қадал мийнет етип, елди абад етиў, гүллендириў, жерден мол зүрәат жетистирип ана ўатанның байлығына байлық қосыў. Дәртиде, қәтесиде бир—менменлик, табыслар алдында өзін жойытып қойыў.

Р. Сейтов Турсуналы образы үстинде көп изленди, мийнет етти. Әсиресе Турсуналиның образын тереннен ашыўда композитор М. Левиев жазған әжайып музыка, Турсуналиның ария ҳамде дуэтлери устазға жәрдем берди.

Актер Турсуналиның «кеселин» анықлаўда, оған дурыс диагноз қойыўда драматург берген әдебий материалдан кеңнен пайдаланды.

Турсуналы «Алтын көл» колхозының алдыңғы қатардағы звено баслығы. Өткен жылы пахта таярлаў планын артығы менен орындаған. Сонлықтан, мийнет тараўындағы табыслардан басы айналып ҳеш кимди менсинбей қойған, колхоз атызларында бәхәрги жумыслардың ғажжа-ғаж қайнап турған пайытында өзиниң жанының ҳәзлигин сөйлеп арақ ишиў менен бәнт. Звено ағзалары Жамал, Қабул, бригадир Таштемир, сүйген қызы Шахиста, колхоз комсомол шөлкеминиң секретары, туўысқан қарындасы Караматлардың айтқан нәсиятлары, өгинишлери оң қулағынан кирсе, сол қулағынан шығып кетеди. Досты Қамбаралының айтқан сөзлерин писент етпейди, оны нәмәртлик етип, Шахистаны жолдан урып, жүрген «муҳаббат қарақшысы» деп ойлайды. Қамбардың «өткен жылы әрманда қалдым, көл достым быйылда жарысқа түсейик»—деген шын жүректен айтқан сөзине, оны кемситип: «Өткен жылы беллесемен деп белиң шығып кете жазлады... Маған жамбасы жер ийискемеген мәртлер керек»—деп қызлардың алдында оның абыройын төгеди. Жүзин жерге қаратады.

Р. Сейтов Турсуналы ролін оғада берилип, шын жүрегі менен ойнады. Артист өз геройының характериндеги әжетлик, менменлик қәсиетлерин биринши планға алып шықты. Устаз Турсуналы образына берилетуғын характеристиканы, биринши нәўбетте, оның сыртқы ҳәрекетлеринен баслады. Спектаклдың басларында Турсуналы—Р. Сейтов аты бәйгиден озып келген жигиттей көкирегін керип, басар жерин билмей мардыйлп жүреди. Оның жүрис-турысына, адамлар менен өзін қалай тутыўына, зейни өткир, шайыр тәбият қыз Сарзинниң «...саўлатынан ат үркеди» дегени, Р. Сейтов дәреткен Турсуналы образына берилген дәл баға. Спектаклдың соңғы картиналарында, Турсуналы өз қәтелерине түсине баслаған сахналарда, оның жүрис-турысы, сыртқы көриниси, ҳәтте даўысының тембриде пүткиллей өзгереді. Оның даўысында бурынғы исеним, менменлик жоқ.

Соңғылықта Турсуналы—Р. Сейтовтың сөзлеринде өкиниш, адамлардың бетине, досларына, биринши муҳаббаты Шахистанның көзине тик қарай алмайды. Таўды урса талқан қылатуғын, арысландай айбатлы жигит, сақаллары өсип, көйлеклери кирлеп, суўға түс-

кен пышықтай болып муңайып қалған. Турсуналы образын бундай етип көрсетіу бизиң пикиримизше драматургтың да ой-пикирине туура келеди. Р. Сейтов Турсуналы образына берілген сыртқы характеристиканы оның ишки дүнясы менен қосыуға, образдың сыртқы келбетин оның психологиясындағы өзгерістер менен байланыстыруға ҳәрекет етеди.

Турсуналы — Р. Сейтов қадди-қәумети келискен жигит. Оның үстине атасы колхоз баслығы, өзи колхоздың маңлайына тиккен звено баслығы. Атасын район басшылары да, ауылының адамлары да ҳұрметлейди.

Демек, колхозда ҳеш ким Турсуналының пышығына пыш дей алмайды. Халқымыз «баланы жастан, ҳаялды бастан», — деп бийкарға айтпаған. Турсуналының атасы, колхоз баслығы Тешабай колхозшы Қабылдың «өзинизден қалар гәп жоқ, баслық, бир-еки адам менен жумыс ислеу қыйи. Жүкти ҳәмме барабар тартпаса болмайды» — деп гәптин төркинин Турсуналының адресине тийгизип айтса, барлық оған: — «Мен сизден өкпелеп жүрмен! Звеноның жасы үлкени сиз! Гүзде жууапты сизден аламыз! Бәрқулла Турсуналыдан налыи бериу жақсы емес, ол еле жас! Қәтеси болса дүзетиң, жолға салың» деп жууап қайтарады. Әлбетте, бул баслықтың өз перзентине надурис тәрбиясы «Қамысты бос усласаң қолыңды қыяды» — дейди. Сол айтқандай семьядағы бос тәрбия Турсуналы характериниң қалип-лесиуине өзиниң тәсийрин тийгизген.

Мине, мәмлекетлик театр сахнасында қойылған «Алтын көл» спектаклиндеги Турсуналы ролин атқарған тәжирийбели артист Рейимбай Сейтовтың өз қаҳарманының характериндеги өжетлик, менменлик, кибн қәсийетлердиң дәлийли, аргументи.

Егерде врач өзиниң пациентиниң не менен ауырғанына дурыс диагноз қоялмаса, ол ауырыу күннен-күнге ауырласа ауырласады, бирақ жеңиллеспейди.

Турсуналының ауырыуына дурыс диагноз қойылмағандықтан, оған қарсы вакциналар өз уақтында ислетилмегенликтен, ол атасының сөзине де қулақ салмайтуғын болып қалады. Қақыйқатын айтқан звено ағзаларын «мени көреалмайды» деп «иши қаралықта» айыплайды. Пышақ барып сүйекке тақалғаннан кейин баслық оған: «Жоғал, жүүернемек! Көзиме көринбе» деу-

те мәжбүр болады. Тойып секирген Турсуналы колхоздан қууылады.

Енди басы тасқа тийеди. Колхозсыз, сүйген қызы Шахистасыз, звеносындағы қадал, кишипейил адамларсыз жасай алмайтуғынына көзи жетеди. Ийилген басты қылыш кеспейди. Кеш болсада Турсуналы өз қәтелерине түсинеди.

Дослардың, жанашыр адамлардың, қақ кеуілден айтқан сөзлери тек ғана оның қаҳарманы Турсуналыға ғана емес, ал артист Рейимбай Сейтовтың да кемшиликлерин, қәтелерин дүзетіуе жәрдем береді. «Алтын көл» спектаклиниң нәубеттеги көрсетилиуінде, Нөкиске командировкаға келген Өзбекстан Орайлық Комитетиниң идеология жумыслары бойынша секретары Х. Турсуновты спектакльды барып көреді.

Сол күни спектакльге Р. Сейтов ишип келеди. Биринши картинадағы Шахиста менен ушырасатуғын сахнасында сөзлерин оңлап айта алмайды. «Алтын көл» диң сазыман» атлы дуэттан кейин ғана бираз өзине келип спектакльдиң ақырына шекем ролин атқарып шығады. Әлбетте тамаша залының биринши қатарында отырған Х. Турсунов Турсунали ролин атқарған Р. Сейтовтың мәс екенлигин сезеди. Ертеңине азанда Р. Сейтовты Областлық Комитетке шақырып сөгеди, театрдың партия шөлкемине оған партиялық жаза қолланыуды ұсынады. Арадан бир-еки күн өткеннен соң театр коллективи сол «Алтын көл» спектакли менен Қара-өзек районына гастрольға шығады.

Гастроль күнлери Рейимбай Сейтов өзиниң жақын досты, Қараөзек районының биринши секретары Бекбаулы Жәдигеровтың үйинде болады. Сол районға комиссия составында барған Х. Турсуновта биринши секретардың үйине қонаққа келип қалады. Р. Сейтов пенен сәлемлесе турып, өткен сапар, Нөкисте көргенимде спектакльге ишип келип, ролиндиди атқарған едиңиз. Бул рет, енди ондай ислемайтуғын шығарсыз деп ойлайман. Кеште Бекбаулы Жәдигерович пенен бирге барып спектаклиндиди көремен» дейди.

«Спектакльден соң сахнаға шығып ҳәмме артистлерди қутлықлады. Соң мени шетирекке шақырып алып, Рейимбай аға; ишпесеңиз оғада берилип жақсы ойнар екенсиз. Бул спектаклди мен Ташкентте де көргеннен Турсуналы ролин белгилі артистимиз Махмуд-

жан Гафуровта жақсы ойнайды. Сизің ойнауыңызда, дауысыңызда маған унады. Өткен сапар көргеннен соң мен Обкомның секретарының атына сиз тууралы өз пикиримди жазып берген едим. Енди ол хатты алып жыртып таслайман, деди. Қонақ жайыма қайтып барғаннан кейін достым Бекбаулы да: Рейимбай, арақтан хеш ким пайда тауып атырған жоқ. Сен де пайда таппайсан. Сен бул әдетинди тасламасаң, халықтың тамашагөйлердин исенимин ақлай алмайсан, деди. Сол сол екен театрға, спектакльге ишип келиўди қойдым» дейди хұрметли ақсақалымыз.

Хақыйқатында да Р. Сейтов «Алтын көл» спектаклинде көп ўақытқа дейін тамашагөйлердин ядында сақланатуғын көркем реалистлик образ дөретти. Спектакльдеги лирик, ария хәм де дуэтлерге бай сахналар тамашагөйлерге көптен-көп эстетик заўық, бағышлайтуғын еди. Р. Сейтов, Т. Рахмановалар (Шахиста) өз ария хәм де дуэтлерин шын жүрегинен берилип айтатуғын еди. Спектакльдеги көплеген сахналар, ария хәм де дуэтлер концерт программаларында киритилип, көп ўақытқа дейін халықтың аўзынан түспей жүрди. Бул факт спектакльдин тамашагөйлерге қаншелли унағанлығын дәлиллейди.

Солай етип, Р. Сейтов өзбек совет драматургиясынан аўдарылып сахналастырылған еки спектакльде заманласларымыздың еки образын дөретти. Бул роллер хұрметли артистимиздин искуствосын турмыс пенен, дәўир менен байланыстырыўда үлкен роль атқарды. оның творчестволық биографиясынан жаңадан таза бетлер ашты, өзбек хәмде қарақалпақ театр искустволары арасындағы творчестволық байланысларды тағы да бекемлеўге жәрдем берди.

Бул өзбек хәм қарақалпақ театрлары арасындағы байланыслар А. Қаххардың «Аўырыў тислер», Б. Рахмановтың «Жүрек сырлары» хәмде Хамзаның «Бай хәм бадрақ» спектакльлери менен даўам етти. Р. Сейтов бул спектакльлерде Зергеров («Аўырыў тислер»), Саттар («Жүрек сырлары»), хәм де Салықбай («Бай хәм бадрақ») роллерин атқарды. Биз Р. Сейтов атқарған үш ролде де толығы менен таллай алмаймыз. Ол театр искуствосын изертлеўшиден оғада көп ўақытты талап етеди. Себеби, бул үш ролде спектакльлердеги оғада қыйын, әдебий материалларға бай, орайлық роллерден

болып есапланады. Усы факторларды есапқа алып, тек ғана «Аўырыў тислер» спектакльлиндеги Зергеров образына бираз тоқтаймыз.

Абдулла Қаххар өзбек совет драматургиясында уллы рус, сатирик жазыўшылары Н. В. Гоголь, Салтыков—Шедрин, Сухова—Кобылинлердин традицияларын даўам еттирген қәлеми өткир, әдебиятта өзине тән даўысқа ийе болған жазыўшылардан. Оның «Аўырыў тислер», «Табыттан шыққан даўыс»қа усаған сатирик комедиялары бул пикиримиздин дәлийли бола алады.

Сатира жанрында қәлем жүргизиў жазыўшыдан драматургтен батыллықты, принципаллықты, өз идеялары ушын гүрести хәрқандай қыйын жағдайда да ақырына шекем даўам еттириўди талап етеди. Абдулла Қаххар өзиниң сатирик комедиялары арқалы жәмийетимиздеги барлық кемшиликлерге, паракорлық бюрократизм, хәмелинен пайдаланыў, хаял-қызларға байфеодаллардай көз қараста болыў киби иллетлерге қарсы от ашты, олардың психологиясын, минез-құлқын, өмирлик философиясын, халықтың алдында әшкаралады, мойнына галстук, басына шляпа кийип жүрген хәзирги заман Худоярхонларының бет пердесин жыртып таслап, тамашагөйлердин алдында шермендесин шығарды.

Мине усындай өз хәмелинен пайдаланып, қалтасын пулға толтырып, хаял үстине хаял алып, тағы да совет семьясы тууралы аўзы көпирип лекция оқытуғынлардан бири «Аўырыў тислер» сатирик комедиясындағы халық депутатлары районлық атқарыў комитети председателиниң орынбасары Ахат Зергеров болып есапланады.

Абдулла Қаххардың «Аўырыў тислер» сатирик комедиясы қарақалпақ мәмлекетлик театрының сахнасында 1955-жылы сол ўақыттағы театрдың бас режиссеры Төреш Алланазаров тәрелинен сахналастырылды. (Художник Б. Каменов, комедияны өзбек тилинен қарақалпақ тилине аўдарған Сапар Хожаниязов). Спектакль табыслы шықты. Спектакльдың сәтли шығыўына ондағы бас роллер—Марасул хәм де Зергеровлардың роллерин сатирик гилтте табыслы атқарған артистлер Ж. Бекмуратов хәмде Р. Сейтовлар өзлериниң үлкен үлеслерин қосты.

Р. Сейтов жаратқан Зергеров образы үсти жылты-

рауық, иши қалтырауықтардан, үстіндегі киімі, формасына қарап оны мәдениетті, билимді, көпті көрген, халықтың ағасы деп ойлайсыз. Бірақ ол адамда форма болғаны менен мазмун жоқ. Өзінің айтыуына қарағанда жигирма жасында төртінші класста оқыған. Сол себептенде шала сауат болып қалған. Өзінің уқыбы, ақылы, билимі жетпегенліктен докладларын басқа адамларға жаздырады, я болмаса газеталарда басылған бас мақалалардан көшіреді. Ахат Зергеров таныс-билис, жора-жолдаслары арқалы ұсындай жууапкерлі жұмыста бір кабинетті ийелеп отыр.

Бірақ оның сауаты басқа мәселелерде район масштабындағы хәр қандай жерменлерден қалыспайды. Зергеровтың аузы ылақаның аузындай үлкен, не берсең де көрдім демеңді, ол паракорлықта, жерменлікте алдына адам салмайды. Уры урыны намазшама табады дегендей, тис докторы Марасул Хузуржановта, Азат Зергеровта жерменлікте бір-биринен қалыспайды.

Спектакль Зергеров пенен Марасулден сахнасынан басланады. Перде ашылғанда Зергеров—Р. Сейтов бираз тынышсызлау көрінеді. Ол биреулер еситип қоймасын дегендей қәуестерленіп «Марасул, иним, Ақи-ла кешикти-ғой?—деп қайта-қайта папирасын түтет-тиребереді.

Зергеровтың неден буншеллі қәуестер екенлігін, отырыуға жер таппай, сиркеси суу көтермей тұрғанының себебін көп өтпей байқап аламыз. Себебін параға адамлардан алған пуллардан көзінің етин май басқан Зергеров бирінші хаялы Ақиланы үш баласы менен зар жылатып, Хумархан деген жас келиншекке үйленген. Хәзир енді Ақи-ла келиу керек. Байының көзине шөп салғанына шыдап, жәнжел шығармастан, берген пулын алып, жылап-сықлап қайтып кетеме, я болмаса Зергеровтың екі аяғын бір етикке тығып қатын үстине қатын алыудың ақыбеті қалай болуын көзине көрсетеме. Мине, мәселенің төркині.

Егерде Ақи-ла бийхаялық етип, жәнжел шығарса Зергеров хәмелді де, креслоны да, парт билетті де тапсырыуы тұрған гәп. Оның тәғдири қыл үстінде тұр. Усы себептен Зергеров Р. Сейтов өзин қоярға жер та-

балмай, мәйек тууатуғын тауықтай екі бети қызарып жүреді.

Бұл сахнада драматург А. Қаххар, постановкашы-режиссер Т. Алланазаров Марасул ролин атқарған артист Ж. Бекмуратовқа хәмде Зергеров ролин атқарған ұстазымыз Р. Сейтовқа сахнада импровизация ислеуге барлық мүмкиншіліктерді жаратады. Зергеров енді ғана Ақиланы жақсы гәптер менен көндіріп:

«...Ахмақ болма», ...отыр!

«Ат айланып қазығын табады!»—деп тұрғанда терезеден Хумархан; (Зергеровтың екінші қатыны) көрінеді. Хәзир ғана Ақи-лаға тапқан ақылын айтып, жай-парахат сөйлесіп отырған Зергеров Хумарханның дауысын еситіуден, жылан шаққан адамдай орынан қалай болса солай скеңіріп тұрып кеткенін билмей қалады. Албырағанынан жүгіріп барып Марасулдың тисі ауырғанларды емлейтуғын креслосына барып отырады. Жан айбатта «ұай тисим, ұай тисим, ах, иним болағоймайсаң ба»—деп қыйқыуды салады. Зергеровтың «жанының шығып баратқанына» түсінген Марасулда ойланып отырмай машинально ақ халатын шала-пула киініп, бор машинаға асылады. Ақи-ла көз алдында не болып атырғанына түсінге алмай хайран, Залда отырған тамашагөйлер бұл сахнадағы артистер Ж. Бекмуратов, Р. Сейтовлардың тапқырлығына, фантазиясына, шаққанлығына, бір жағдайдан екінші жағдайға тез өте билиуіне алғыстар айтады, олардың атқарушылық, шеберлігіне, йошына, талантына өздерінің миннетдаршылығын билдиреді. Бұндай импровизацияға бай сахналар «Ауырыу тислер» спектаклінде көптеп ушырасатуғын еді.

«Ауырыу тислер» спектаклине байланысты тағы да бір мәселесі айырықша уқтырып өткіміз келеді. Олда болса қарақалпақ театры коллективінің сол уақыттың өзінде бюрократизмге қарсы алып барған түресі, бұл түресте Зергеров ролин қатырып атқарған артист Рейимбай Сейтовтың роли.

Бюрократизмді елимиздегі қайта қурудың, жеделлестіріудің бас душпаны, деп дағазаланған бүгінгі күнде артист Р. Сейтов әшкаралаған нағыз бюрократ, паракор Ахат Зергеровтың образы оғада үлкен әхмийетке иіе. Зергеровта хәзиргі бюрократлардай бұйрық бериуді, телефон, қағаз арқалы басшылық

етиўди жақсы көреді. Ол қалтасына бір нәрсе түсіп тұрғанда қалай болмасын өз сөзін өткізуге, нызамға сыймайтуғын жұмыстарды да жолын тауып питкеріуге урынады. Қайсысы, тис докторы Марасул Хузуржанов жас қыз Нәсийбаға үйленежақ. Нәсийба еле жас, орта мектептің тоғызыншы класында оқыйды. Егер совет нызамына қаралса Марасулдың Нәсийба менен ЗАГС-тен өтиўи мүмкин емес. Нәсийбаның турмысқа шығыуына муғаллимлери де, ортақлары да қарсы. Район ЗАГС-синиң баслығы айтқанына көнбегеннен кейин Зергеров нызамды шетлеп өтип, аўылдағы жиїенине хат жазып береді. Себеби Марасулден үш мың сомлап «қарыз» келип тур.

Клубта Зергеров совет семьясы туўралы лекция оқыйды. Лекцияның мазмунынан, докладшының лекцияға жақсы таярланбағандығы сондай сезилип тур. Бирақ, Зергеров суўдан қуры шығып кетиў мақсетинде улыўма дежурный сөзлерди бәлент даўысы менен көтерикки рухта оқыйды. Оның еки көзи қағазда, сол себептен докладтың тонын бузбастан, чай әкелип қойған Рийзаматқа, басын көтермей сол тонда рахмет айтады. Зергеров—Р. Сейтовтың бул сахнадағы ҳәрекетлери, адамлар менен мәмлеси, сөйлесиў манерасы жаңлы адам емес, ал роботты елеслетеди. Залда отырған адамлардың сораўларынан албыраған Зергеров шығып баратырғанда қалпағын алыўды да умытады. Жыйналыстан абыройы үш пул болып, шермендеси шығып қайтқан Зергеров—Р. Сейтовтың ҳаялы Хумархан менен болатуғын сахнасы қызықлы. Бул сахнада Зергеровтың Хумарханға жалынып сөйлеўлери, көзлериндеги өтиниш белгилери, ҳәрекетлериндеги сыпайылық зоопарклердеги клеткаға қамап қойылған жылан менен қоянды елеслетеди. Бурынлары пысқырып, адам танымай, оның қатын үстине қатын алғанын көпшиликтиң алдында әшкаралаған пенсионер, мектеп қараўылы Зухраға, «сени қағаздай етип мыжықлап таслайман» деп көкирегине урып жүрген адам, жипектей мүләйим болып «Сизден бир аўыз сөз! Бир аўыз!.. мен Зергеровтың ҳаялы емеспен, ойнасыман, десениз қутылып кетемен. Семьясы бар еркек ойнас тутпасын деген нызам жоқ!»—деп Хумарханға жалынады. Бул сахнада Зергеров—Р. Сейтовтың характери, даўысындағы интонация хамелеондай көтереди. Оның

жүрис-турысы да, ҳәрекетлери де, хамелеонды елеслетеди. Зергеровтың соңғы эпилоттағы мына сөзлери барлық бюрократларға, парахорларға, хәмелпаразларға, тегинтамақларға сабақ болыўы тийис. «Қәне енди усылардың барлығы түсим болып, оянып кетсем! Адымымды билип басар едим, усы ўақытқа дейин гелле деп жүн шыққан қабақты көтерип жүр екенмен! Жүн шыққан қабақты!» Аўа, Зергеровтың соңғы өкиниши дурыс. Бюрократлар, парахорлар қәдемин абайлап басыўы керек. Халық пенен ойнап болмайды. Хәзирги әшкаралық, демократияға кең жол ашылған дәўирде жәмийетимиздин бюрократларға, парахорларға, хәмелпаразларға аяўсыз соққы беріўи турған гәп.

Жоқарыда еслетип өткенимиздей бул дәўирде өзбек драматургиясының үлгилери менен бирге қарақалпақ мәмлекетлик театрының сахнасында қоңсылас қазақ совет драматургиясының үлгилери де кең орын алды. Елиўинши жылларда қарақалпақ тилине аударылып, миллий театрдың сахнасында қойылған белгили драматург Ғ. Мүсиреповтың «Қозы көрпеш Баян сулыў», «Қыз Жипек» трагедиялары усылардың қатарына киреди.

Р. Сейтов бул спектаклдерде Қодар («Қозы көрпеш Баян—сулыў») хәмде Бегежан («Қыз Жипек») роллерин атқарды. «Қозы—көрпеш Баян—сулыў» трагедиясын Сапар Хожаниязов, «Қыз Жипек»-ты Юлдаш Мамутов сахналастырды.

Қазақ халқының бай фольклорлық материаллары тийкарында жазылған бул еки трагедия өзиниң гуманистлик идеялары менен усы күнге дейин қазақ хәм қарақалпақ халықларының ең сүйикли сахна шығармалары қатарынан орын алып келди. Әсиресе «Қозы—көрпеш Баян—сулыў» спектаклиндеги көтериккилик, романтик рух, шын муҳаббат жолындағы ҳақыйқый гүрес тамашагөйлерде оғада үлкен қызығыўшылық оятты. Илимпазлар «Қозы көрпеш Баян—сулыў» трагедиясын қазақтың «Ромео хәм Джульетто»-сы деп бийкарға айтпаған.

Хақыйқатында муҳаббат темасында бундай күшли лирик темперамент пенен жазылған сахналық шығармалар кемнен кем табылды. Мәселен, Қозының «...Апа! ...Бүгин жер жүзинде жалғыз аўыз сөз еситилди. Олда болса, Баян!... Шамал Баян деп ысқы-

рады, көл Баян деп теңселеді, дәрәя Баян деп ағады, аспан Баян деп гүрсинеді!... «Ана—Баян деп толғанады» деген сөзлері хәр қандай тамашагөйлердің де жүрегіне тәсір етеді, мұхаббаттың ұллылығын тағы да бір ирет оның ядына салады.

Минне ұсындай жаслар үлгі алса арзыйтуғын, ұллы мұхаббаттың ийелері трагедияның бас қаһарманлары Қозы хәм Баян.

Спектаклде бул роллерді мәмлөктелік театрдың белгилі артистлері Юлдаш Мамутов пенен Тохта Рахмановалар атқарған. Енди спектаклдегі трагедиялық сюжеттің оғада исенимли шығыуы үшін, жаслардың мұхаббатына қыянет ететугын үшінші персонаж—Қодардың ролін атқаратуғын артисттің атқарушылық шеберлігі, темпераменти де Ю. Мамутов хәмде Т. Рахмановалардың дөретпесіндей болуы керек еді. Бул ролді Рейимбай Сейтовқа тапсырып режиссер С. Хожаниязов қәтелеспеді. Ұлыұма «Қозы көрпеш Баян—сулыұ» спектаклине актерлар оғада сәтлі, дурыс сайланды. Әсиресе Баянның әкеси Қарабай ролінде Есен Дәулетов, Жантық ролінде Зайыт Зарипов, Қозының анасы Мақпал ролінде Сапаргүл Әуезова, Баянның анасы Күнекей ролінде Соня Қарабаевалар өзлеринің бай сахналық тәжірийбесін, пүткыл шеберлігін жумсап спектаклдің көркемлік бірлігіне өзлеринің үлеслерін қосты.

Спектаклдегі Қодардың ролі традицион жауыздың ролі емес. Бул жауызлық, неден келип шығып отыр? Оның тийкарғы себебі неде?

Қодар не себептен Қозының өлтиреді? Спектаклдегі Қодар ролін ойнайтуғын актер биринші нәубетте мине усы сорауларға жууап бериуи керек.

Қодар артист Р. Сейтовтың ауқаруында ириден келген адыр, гөдек, шөлдің сада жигиті. Оның исенетуғыны билегиндегі күші, әтирапындағы атқошшы жигитлері. Қодар дипломатиянды, сөзді жайшылық пенен түсиндириуді билмейди. Баянға ашық болып өз жигитлері менен келген Айдардың Қодарға «тентек мырза» деп характеристика бериуи шынлыққа жақын келеді.

Қодарда Баянның сулыұлығына ашық болып келип отыр. Ол сауытта оғада ири хәм айбатлы болып көри-

неді. Сол өзинің күшіне, байлығына исенгенліктен ол хешкимниңде сөзин тыңлайжақ емес. Қодар күш пенен болса да, сөз бенен болса да Айдарды өзіне бағындырғысы келеді.

Қодар—Әй, Айдар, алдыңнан және бир мәрте өтемен, Сен маған мынаны айтшы: душпанларыңды мат етип, төбеге шыққанда, я олардан дәкки жеп, төбеден қулағанда, маған жолдас болуы қолыңнан келеме? Жоқ—па? кемеге мингеннің жаны бир, деген ғой.

Айдар—Ал, қосылдым... Сонда басшы ким. Қошшы ким болады.

Қодар—Кимнің басшы болуы хәммеге мәлим емес—пе?

Айдар—Олай болса ере алмаспан мен саған.

Биринші картинада Р. Сейтов өз қаһарманын ұсындай, өзинің күшіне аса исенген байлық пенен, күш пенен алмайтуғын қалам жоқ, деп ойлайтуғын жигит етип көрсетеді. Оның шұртминезлігі, қопаллығы, айтқанымды болдыраман, сөз бенен, байлық пенен айтқаным жүргизе алмасам, қара билектің күші менен жүргиземен дейтуғын адам екенлігі, оның дарылдаған дауысынан, көкірегін керип адыранлап сөйлеуінен, қолын сермеп буйрық бериуінен сезилип турады. Ол Баянның алысты гөзлеп «...өз еркимді өзіме берер деген үміт пенен келдим,—деген ақыллы сөзіне лшыұланып Қарабайдың елін шауып, жылқыларын айдап кетеді. Тентек мырза ақыллы қыздың үлкен мағана менен айтқан терең мазмунлы сөзлеріне жууап табалмай, қудай берген қара билектің күшін ислетеді, зорлығын билдирип Баянды өзіне бағындырғысы келеді.

Қодар—Асқынлаған сулыұ қыз, сөз тыңла! Сен ушын әкенді шапқанымды айтыуға келдим. Шабылған сорлы Қарабай. Сенин шабылуың қызыңның қырсығынан болды, соны айтыуға келдим деп ири адым таслап батырдай марапатланып, мәрдийип шығып кетеді. Бул сахнада биз еле хеш кимнен жеңилип көрмеген, хешким алдына кесе шықпаған бөз жигитті, жамбасы жер ийіскемеген, бә-

хәрде мәс болған буурадай қутырып жүрген жас жигитті көрмиз.

Кейинги сахнада актер Қодардың характеріндегі басқа қасиеттер—менен де таныстырады. Бул сахнада еки батыр—Қодар менен Қозы биринши рет гезлеседи. Қарабайдың елин шауып, көп жылқы менен аұылына қайтып баратырған Қодар,—жылқылары менен тыйық жыраға келип Қозыдан жол сорайды.

Қодар—Р. Сейтов қолындағы қамшыны ойнатып Қозы—Ю. Мамутовтың ояқ-буяғынан өтип сынаиды. Қозының: «Жөниңизди айтсаңыз, жол силтеу қыйын болмас», деген сөзине, керилип, мақтанышлы тонда: «Боласынлы бала екенсең, қызықсаң айтайын жөнимди! керек болар—уғып ал, уғып алсаң, ким биледи, көрмесенде, көргеннен үлги алып, адам боларсаң. Батыр болмасаң—да, батырды көргеннің өзи қандай! Құлағынды түр хәм көзінди менен айырма», дейди. Қодар—Р. Сейтов әсиресе «Батыр болмасаң да, батырды көргеннің өзи қандай!» деген сөзлери майдай балқып, марапатланып, зор мақтаныш пенен аұзын толтырып айтады. Бул сөзлерди айтқандай ол өзин көргизбеге қойғандай керилип, өзиниң айтқан сөзлеринен өзи ләззет алады.

Қодардың: Бир байдың қызына кеуилим кетти, батыр басымды ийип, аяғына жығылып едим! Мениң қадиримди билмеди. Басыма тепкендей ис етти. Я өзи болып, я ели болып, батырдың намысын сыйлай алмады. Көзсиз бай, бассыз елге ушырадым: «деген сөзлеринен тамашағөй оның кекшил, мақтаншақ екенлигинде сезип алады. Қозының «Сондай ердің қолынан алыуға болармекен»—деген сөзине Қодар.. «неге болмасын! Бес батпан шоқмарды көтерген қолды көр, ма!»—деп оған қолын созады. Қозының қолын қатты қысқанына шыдай алмаған Қодар қолын бир силтеп тартып алады да соң оған көзин олайтып қарап, қолының аұырғанын билдирмеслик ушын бетин бурып: «Бағанағыдан берли сени бир адам болатуғын боласынлы бала екен деп турсам!»—деп тоңқылдайды. Усы сахнада тентек Мырзаның бир шақы сынғандай болады.

Қарабайдың отауы. Сахнада Баян, Қарабай, Қозы, қолы арқасына тас етип байланған Қодар. Қозы Қарабайдың, Баянның кегин алып, тентек Мырзаның тобасына таянтып, күш жумсаудың қалай болатуғынлы-

ғын көзине көрсетип, қолын арқасына таңып алып келип отыр. Қолы байлаулы Қодар—Р. Сейтовтың көзи қанға толған. Ол ашыуына шыдай алмай атылып алға шығады. Қодар—Р. Сейтов аттан түсседі: еле ерден түспеген. Соның ушында ол пысқырып: «Батырлар салған из қайда, бийлер салған жол қайда?! Дау питип, кек алынса, биринши белги-билек шешилмейтуғынба еди? Қыл арқанды қырмызы Жипек деп ойлайсызлар ма? Асау сулуу, ақ Баян, затың хаял, ақылың келте болғанлықтан, саған өкпем жоқ... Жас батыр, ески жолды сенде билмейтуғын—ба едін? деп өкпесін айтады.

Қодар—Р. Сейтовта еле көкиреклик басым. Ол Қозыдан жеңілген болса да жолын бережақ емес. Оның үстине Баянның атасы Қарабайдың өзиниң ата душпаны, елин шауып, жылқыларын айдап кеткен тентек Мырзаға: «Қарға қарғаның көзин шоқымайды. Мен сени қаледим. Қутқар мынау жети қарынлы жетимнен!»—деп Қозының абырайын төгіп, намысына тийиуи Қодардың күшине күш қосады.

Бирақ ситуация өзгереді. Әкесі қосқан менен Баян ол буйрыққа көнбейди. Оның жүрегі тек ғана Қозының жүрегі менен бирге соғады. Уллы мухаббаттың күши менен қосылған бул еки жас жүректі Қарабайдың буйрығы да, Қодардың малы дұньясы да, Жантықтың жөгилигиде ажырата алмайды. Буны биринши болып түсинген әззәуль, сатқын Жантық (спектаклде бул ролди қарақалпақ театрының белгилі ғайраткерлеринен Зайыт Зарипов үлкен шеберлик пенен атқарған еді). Енди Қодарды Қозыға қарсы гиж-гижлейди; оны жүуенлеп дизгинин өз қолына алмақшы болады. Оттай лаулап турған батырдың етин сууытады, күш жумсап емес, хийле ислетип мақсетке жетиу кереклигин уқтырады.

Баян менен Қозының бирге жүргенін көрген Қодар Мырзаның көзине қан толып, ашыуына, азабына, әлемине шыдай алмай шығып баратырғанда Жантық оны тоқтатады.

Жантық—Тағы да сабыр қыл Мырза!

Қодар—не айтпақшысаң?

Жантық—Кешегі күн-кеше өтті. Бүгінгі күн оннан қыйынырақ, мырза! Алысып астына түссен, оннан не шығады! Соның ушын ақыл, хийле ойлап табуу керек.

Қодар—Алыспастан астына түс демекшимисен енди?!

Жантық—Әдисин тауып, астына сал дегенім! Қозы—көрпеш ансат жау емес! Ер соңымнан, усла етегимнен! Қорықпа, адастырмаспан, жауыңа жықтырмаспан! Бул ақылымды алмасаң, өз билгениңди қыл! жығылсаң жәрдем сорама?

Қодар—(ойланып) Ердим изине, бердим еркимди қолыңа! Көзімди байла—да жетелей бер!

Сондағы Жантықтың ойлап тапқан сумлығы өтиріктен күлип болсада Қозы менен Баянның «сыйласықлы ағамыз, қыймас құрдасымыз, ақ нийетлі достымыз болыңыз»—деген өтиннишин қабыл етиуі. Артист—Р. Сейтовтың түсинигинше Қодар Баянды шын жүрегинен сүйеди. Сол себептен ол Баянды жылатып аттың артына мингестиріп алып қашып кетиуді өзіне еп көрмейди. Устазы Жантық үгітлегендей Баянды зорлай алмайды. «Көзі үйренер, ермеседе жибир, ийкемге келер» деп күтеди, сабырлылық етеди. Қодар—Р. Сейтов әдеуір қыйналған, бурынғыдай көкіреклик, адырлық сезілмейди, оның хәрекетлеринде. Ерди намыс өлтирер, қоянды қамыс өлтирер, дегендей, елде бас көтерген батыр жигит болғаннан кейін, қалай бас көтеріп жүреді. Соның ушында Қодар бір жақтан Баянды шын жүрегинен сүйсе, екінши жақтан қыздың өжетлиги оның диикесин құртады, пышақсыз сояды. Артист—Р. Сейтов Қодардың еки оттың ортасында жанып, қыйланыуларын, бул азаплардан түнлери көзлерин уйқы келмей толғаныуларын исенимли етип көрсеткен.

Жаны алқымына келген Қодар сонша күткеннен кейінде Баянның... «Баян сени сүйе алмайды, сүймесе саған тийе-де алмайды» деген сөзин еситкеннен кейін... «олай болса, сөз қысқа! Әкең қосқан Қодарға, қудайда қосқан шығар сени!» деп қызға зорлық етежақ болады. Қозының келиуі Баянды Қодардың қолынан құтқарады. Қозы ролин ойнаған артист Юлдаш Мамутов хәмде Қодар ролин атқарған Рейимбай Сейтовлар бул сахнаны үлкен эмоционал күш пенен оғада берилип атқаратуғын еди. Артистлер сахнада роль ойнап атырғанларын умытып кетип шынан алысатуғын жағдайлар да болған.

«Бул спектаклде мениң есимде бир өмирге сақланып қалған, оғада қызық уақыя жүз берди,—дейди

Рейимбай Сейтов.— О. Агайдаров театрдан кетип қалғаннай кейін спектаклдеги Қозының ролин Юлдаш Мамутов ойнайтуғын еди. Егерде ядыңызда болса спектаклдің бесинши картинасында Қозы менен Қодардың урысатуғын сахнасы бар. Сол сахнада Қозы темир қанжар менен мениң, яғний Қодардың қалқанын күш пенен урып тесип жиберди. Қанжар келип қолыма тийди. Сахнаның өзінде қан зуулап ағып кетти.

Мине сол Қозының қанжарының изи деп, — билегиндеги тыртықты көрсетти. Бул әлбетте эмоцияға берилип кеткенлигинен болса керек, деп ойлайман. Юлдаш Мамутов сол минутта ҳақыйқатында өзін Қозы, ал мени Қодар деп ойлаған болуы керек. Бизин сахнада роль ойнап атырғанымызды умытқан. Перде жабылғаннан кейін Юлдаш Мамутов меннен кеширим сорады. Шынында сахнада роль ойнап жүргенин ядынан шығарғанын айтты»¹,—дейди устаз биз бенен гүрриңлескенде.

Мине, усы кишкентай ғана бир деталь арқалы да спектаклдің тәсир күшин, актерлардың ойынындағы эмоционаллық берилиуді, олардың сол атмосфераға шын жүрегинен исенгенлигин байқап алыуға болады.

Тамашагөйлер спектаклди оғада зор қызығыушылық пенен көрген. Әсиресе Қозы менен Баянның шын мухаббат ҳаққындағы монологларын, Қарабай менен Жантықтың интригаларын үлкен дыққат пенен тыңлаған. Спектаклдеги мухаббат темасының, жақсылық пенен жаманлық, адамгершилиқ пенен жауызлық темасының толық ашылыуында бас роллерди атқарған артистлерден Есен Дәулетов, Зайыт Зарипов, Сапаргул Әуезова, Соня Қарабаева, Тохта Рахманова, Юлдаш Мамутов хәм де Рейимбай Сейтовлардың хызметлери уллы болған. «Қозы-көрпеш Баян-сулыу» спектакли өзиниң көркемлиги, эмоционал тәсиршенлиги менен тамашагөйлердин жүрегине жол тауып, олардың алғысына сазыуар болғанлығы ушында көп жыллар дауамында театрдың репертуарында сақланған.

Қарақалпақ мәмлекетлик театры коллективиниң елиуинши жыллардың биринши ярымында аударма драматургия тийкарында сахналастырған спектаклери

¹ Өзбекстан ССР халық артисти Р. Сейтов илим гүрриң материал автордың архивинде сақланады.

арасында Украин классик драматурги И. Франконың «Урланған бахыт» трагедиясы айрықша әхмийетке ийе болды. Қарақалпақ миллий театры өзінің бұл таза спектаклин Украинаның Россияға өз еркі менен қосылғанының 300-жыллығына бағышлады. Тағдирлеуге арзыйтуғын және бир факт, қарақалпақ театрының коллективи бұл драманы постановкашы—режиссер Төреш Алланазаровтың басшылығында Орта Азия республикалары театр коллективлерінің арасында биринши болып сахналастырды.

Трагедиядағы драматургия коллизия актерларға таныс болмағанлықтан постановка үстінде көп іслеуге, ойланыуға туура келди. Пьесадағы уақыялар XIX ғасырдың жетписинши жылларында Батыс Украинаның ауылларынан биринде болып өтеди. Шығарма қақарманлары ауыл дийханлары. Постановкашы—режиссер Төреш Алланазаров, көркемлик жағынан безеген художник Б. Каменов сахнада сол дәуірдің атмосферасын жаратыуы, костюмлар, декорация деталлары арқалы революциядан бурынғы украин ауылының миллий колоритин беріуи керек еди. Спектаклдеги бас роллерди атқарған артистлер А. Сапарғалиев, С. Юсупова хәмде Р. Сейтовлар сол сахнада жаратылған атмосферадан пайдаланып Батыс Украина дийханларының миллий характерин дөретиуи керек еди.

Режиссер Т. Алланазаров басшылығында артистлер Н. Франконың басқада шығармалары менен танысты, украин халқының тарийхына байланыслы әдебиетларды көрип шықты. Усындай творчестволық излениулердің нәтижесинде актерлар Батыс Украина дийханларының психологиясын, үрп-әдетлерин, жүристурысларын, сөйлеу манераларын тереңнен изертледі. Постановкашы группаның мийнети, излениулері, бийкарга кетпеди. Нәтижеде мәмлекетлик театрдың сахнасында терең мазмунлы, көркем сахналық шығарма пайда болды.

Спектаклдеги ең қыйын роллерден бири ашық кеуилли, әпиуайы Украин жигити Михайло Гурманның роли болып есапланады. Михайло жарлы дийхан семьясында тәрбия көрген жас жигит. Оның көкирегінде кири жоқ, қадаллықты, қақыйқатлықты, сүйетуғын жигит. Ол кек сақлаудың не екенінде билмейди, биреулерге жаманлық іслегисиде келмейди. Михайлоның характериндеги адамгершилик қасийетлери, өзине

усаған жарлыларға құрметі, еркинликти, әдилликти сүйиушилиги басшыларға унамайды. Михайло жарлы дийхан қызы Аннаны сүйеди, жанынан артық көреді. Бирақ ол солдатлыққа кеткенде қыздың ағалары оны зорлап, өз еркине қаратпай Миколаға турмысқа береді. Солай етип Михайло өзинің көз қарашығындай сақлап жүрген гәуҳарынан да ажыралады. Революциядан бурынғы армиядағы тәртиплер, жандармериядағы хызмет әсте-ақырын оның психологиясына тәсиір ете баслайды. Оған тәбият берген қадаллық, кишипейиллик, адамгершилик киби қасийетлердің орнына жәмийет тәрәпинен орнатылған тәртиптің ең жарамас қасийетлери пайда болады. Артист—Р. Сейтов Михайлоның характериндеги усы өзгерислерди ақлайды, оны исенимли дәлилдер менен көрсетиуге хәрекет етеди. Ондағы өзине усаған жарлы бийшара Миколаға жауызлық, оның адамгершилик намысына тийиу, ауыл адамларының алдында Миколаның хаялы Анна менен жүриуи, мине усы жәмийеттің жийиркенишли, жарамас тәртиплерінің тәсиіри, соның сабағы.

Михайло—Р. Сейтов не ушын бундай іслеиди? Себеби ол мениң бахтымды, мухаббатымды урлаған Микола деп ойлайды. Соның ушында оған азап береді, көзине қан толып барлық ашыуын сол гәрип Миколадан алады.

Актердің шеберлиги, сахнаның үлкен мастери дәрежесине көтерилгенлиги спектаклдің соңғы картинасында айқын көзге тасланады. Миколаның балтасының зәрбинен қанға боялған Михайло, оннан ашыуланбайды, керисинше ол өзинің өлимин қууаныш пенен қарсы алады. Михайлоның дауысындағы шойындай ауыр хәм сууық тонның орнында қандай да бир жыллылық пайда болады. Оның тәбият берген ашық, қадал характерине шеттен, жәмийеттің тәсиіри астында келип қосылған жанапайшы қасийетлер көшкендей, Михайло, сол бурынғы солдатлыққа кетпестен бурынғы қаддине келгендей болып көринеиді. Бұл деген сөз, Михайлоның бахтын, мухаббатын урлаған Микола емес, ол гөрой жасап турған жәмийет, сол жәмийеттин ызамлары, тәртиплери деген сөз. Жарлылардың көзин ашырмай, Миколаға усаған бахты қара, гәрип бийшаралардың да бахтын келешегин урлаған сол әдилсизлик жәмийет.

«Урланган бахыт» спектакли театрдың репертуарында көп сақланбаса да, өзінің терең философиялық мазмұны менен, ондағы режиссерлық шешімнің байлығы, тарихый ҳақыйқатқа жақынлығы менен, артистлерден А. Сапарғалиев дөреткен Микола, С. Юсупова дөреткен Анна ҳамде устазымыз Р. Сейтов дөреткен Михайло Гурман образларының көркемлік күши, салматы менен қарақалпақ миллий театр искусствосының тарихында терең из қалдырды.

ТАЛАБЫ КЕЛИСПЕГЕН ИЗБАСҚАН

Сапар Хожаниязов қарақалпақ совет драматургиясында белгилі из қалдырған драматурглерден бири. Жазыушының «Айша», «Бизің баҳадыр», «Сүймегенге сүйкенбе», «Зияда», «Жас жүреклер», «Бахыт», «Талұас», «Маман бий» (жазыушы Т. Қайыпбергеновтың «Маман бий әпсанасы» романы тийкарында), «Ақмақ патша» (Бердақтың «Ақмақ патша дәстаны тийкарында»), «Арыўлар» атлы кең көлемлі музыкалы драма ҳам комедиялары К. С. Станиславский атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик театрының сахнасында, «Еркетайдың епкини», «Жаслар», «Жүрек нускаўы», «Буны да көрейик», «Бахыт жолы», «Төрениң тутқан женгеси», «Айқулақ» атлы киши формадағы драмалық шығармалары республикамыздағы көплеген халық театрлары ҳамде ҳәўескерлик кружоклары коллективлери тәрәпинен сахналастырылып тамашагөйлердің әдил судына усынылған.

Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы жазыушының ири ҳам де киши формадағы драмалық шығармаларын «Сүймегенге сүйкенбе» (1960-ж) «Зияда» (1973-ж) ҳамде «Арыўлар» (1987-ж) атлы топламларында басып шығарып, оқыушыларға усынды.

Бул драмалық шығармалар қарақалпақ миллий театрының, режиссурасының раўажлануына, актерлық искусствосының, қарақалпақ миллий сахна тилинің қәлиплесиўине өзиниң тәсийрин тийгизиўди, театр коллективлерине дәўирдің актуаль проблемаларын шешиўде актив қатнасуўларына жәрдем берди. Миллий театрымыздың қәлиплесиўинде, раўажлануында аянбай мийнет еткен сахна шеберлеринен Юлдаш Мамутов, Мадрейим Матчанов, Сабырбай Өтепбергенов, Гүлхан Ширазиева, Тохта Рахманова, Сулыў

Алламуратова, Халмурат Сапаров, Оразбай Үмитқулов, Сапаргүл Әўезова, Оразгүл Дәўлетова, Жолдасбай Сейитқасымов, Шамурат Өтемуратов, Досберген Ранов ҳам тағы басқалардың творчестволық биографияларында да Сапар Хожаниязов дөреткен әдебий қаҳарманлар үлкен орын ийелейди.

Сондай-ақ Сапар ағаның пьесалары ақсақалымыз Рейимбай Сейтовтың творчестволық биографиясында да үлкен бир дәўирди өз ишине алады. Устаз С. Хожаниязовтың мәмлекетлик театр сахнасында қойылған пьесаларының көпшилигинде қатнасқан. Солардан, атап айтқанда «Сүймегенге сүйкенбе» де Көшкинбай, «Зияда» спектаклинде Мурат, «Жас жүреклер» де Зәрип, «Бахыт» спектаклинде Хан мақсым, «Ақмақ патша» да бас қаҳарман Ақмақ патша, «Маман бий» спектаклинде Рысқұл бий ҳам тағы да басқалар.

Актер Рейимбай Сейтовтың творчестволық биографиясында терең из қалдырған үлкен роллердин бири, Сапар ағаның мәмлекетлик театрдың сахнасында 1962-жылы белгилі актер ҳам де режиссер Юлдаш Мамутов тәрәпинен сахналастырылған «Талұас» музыкалы комедиясындағы молла Избасқан роли болып есапланады.

«Талұас» музыкалы комедиясы (музыкасын жазған Х. Турдықулов) драматург тәрәпинен елиўинши жыллардың аяғы, алпысыншы жыллардың басларында жазылып К. С. Станиславский атындағы мәмлекетлик театрдың коллективине усынылды. Бул пайытларда усы қатарлардың авторы Ташкенттегі Ҳамза атындағы искусство таныў институтының аспиранты еди, Диссертациялық темасы бойынша материал жыйнаўға келген аспирант, «Талұас»тың репетицияларында қатнасады, премьерасында болады. Спектакльден алған өзиниң тәсирлерин Москвада шығатуғын Пүткіл-союзлық «Театр» журналына жәриялады. Әлбетте спектаклдің табыслы шығыўында драматург берген әдебий материалдың роли оғада үлкен.

Бул туўралы даў болыўы да мүмкин емес. Деген менен «Талұас» спектаклинің сахнада узақ өмир сүриўинде тек ғана республика емес, ал қонсылас Туркменстанның Ташаўыз, Чаржаў, Өзбекстанның Бухара областлары мийнеткешлериниң де қызығыўшылығын оятқан, олардың алғысына сазаўар болған бундай қы-

зықлы, күлкілі, терең мазмунлы, көркем образларға бай, идеялық хәм көркем қунының салмағы дәуір талабы дәрежесінде болған сахналық шығарманың пайда болуында постановкашы-режиссер Юлдаш Мамутовтың, бас роллерди атқарған сахнамыздың үлкен маманларынан Айымхан Шамуратова, Оразгүл Дәулетова, Оразбай Үмитқұлов хәм де Рейимбай Сейтовлардың мийнетлери оғада үлкен болды.

Атеистлик темаға бағышланған бул комедияда автор Избасқанға усаған динди бетине бет перде етип тутып алып, мал-дүниья, байлық арттырып жүрген адамлардың сырларын ашкаралайды, шермендесин шығарады.

Комедияның бас персонажларының бири Таўбай Алланов складтың қарауылы. Ол қартайғанда алжыған... муртын қақтырып супы да болып алған. «Жыланның майын жалаған, жалаңқая Избасқанды пийрим деп... бул адамның геуишин қойып, пешин сүйгеннің өзи қандай сауап»—дейди, оның сызған сызығынан шықпайды. Айдар складшының жәрдемшиси Ерназар: «Бизің хожайын хаялын жиберди! Башерти менің хожайыныма унағойса, әкесин көндириў қолыңнан келеме» деген сорауына Избасқанның: «Әкесинің де, шешесинің де жаны менің қолымда. Бирақ, қызды көндириў қыйын болмаса, сулығ болған менен минезин тиклеў көрдім»—деуинде жан бар. Хақыйқатында да сада, сауатсыз Таўбай дизгинин Избасқанның қолына исенип берип қойған.

Таўбайдың кемпири Айбийке менен оның қызы Талұас Избасқанның хйилелерин пәмлейди, Избасқан қурған дузаққа түсип қалған Таўбайды оннан қутқаруының жолын излейди.

Избасқан оғада шайтан адам, оның сумлығы қырқ түйеге жүк болады. Ол ауыл адамларының садалығынан, сауатсызлығынан пайдаланып, совет фармацевтика илимийнң жетискенликлерин өзинің пайдасына жумсайды.

Аптекадан сатып алған аспирин, стрептомицин, сульфедин таблеткаларын, Таўбай қусаған гөр сауатларға... «қымбат-қымбат дәрилер бар, дәрманыңыз болса дәрилер көп. Қуда қалесе бир хәптеде жазамаң. Мына бир дәрини ишип көр, шамға барғанымда алтын пулға алғанман. Жети кеселге ем болады (сыбырлап).

Анығын айтқанда Каба, тулладан келген»—деп қымбатна пуллайды, хәм байлық хәм абырой арттырады.

Талұас пенен Төребеклер оның Айбийкеге берген дәрилерин анализге лабораторияға тапсырып, Избасқанның шермендесин шығарады.

Драматург бул комедиядағы үш образға, Таўбай, Айбийке, хәмде Избасқан образларына айрықша дыққат аударған. Сол себептен бул образлар оғада жанлы, исенимлі шыққан. Образлардың тили индивидуаластырылған, онда ушырма, образлы сөзлер көп ислетиледи, персонажлардың тилинде қарақалпақ халқының өзине тән болған үрип-әдетлер, басқылаулар, сөздің, пикирдің өткирлиги, тапқырлығы, миллий характердеги психологик өзгешеликлер, июанслар оғада шеберлик пенен берилген. Мине, комедиядағы усы унамлы қасийетлер постановкашы—режиссер, пүткил саналы өмирин театр искусствосына бағышлаган әжайып актер Юлдаш Мамутовтың дыққат итибарын өзине тартқан.

Режиссер, актер хәр қандай көркем шығарманы қолға алуы ушын, сол көркем шығарма, оның жүрегінде от жағыуы, сол ушқынлар соң жалынға айналып, оған уйқы бермеуи керек, оның тынышын алып, дәрзеге салуы керек. Сонда ғана режиссер, актер сахнада ұмытылмайтуғын, тамашагөйлердің жүрегіне адаспай жол тауып бара алатуғын спектакль, образ дәрете алады. «Талұас» комедиясын сахналастырған Юлдаш Мамутов, ондағы бас роллерди атқарған артистлер Оразбай Үмитқұлов, Айымхан Шамуратова хәм де Рейимбай Сейтовларды өзине магниттей тартқан, оларға «дәрт» болып жабысып, түн уйқысын төрт бөлген нәрсе, комедиялық көркемлиги, ситуациялардың оғада таныслығы, персонажлар тилинің образлылығы, шығармада тилге алынған проблеманың актуаллығы, автордың гөзлеген мақсетти дәл нышанға ала билиуи болып есапланады.

Тағыда бир нәрсени айтып кетиў орынлы шығар деп есаплаймыз. Олда болса постановкашы—режиссер Юлдаш Мамутовтың бас роллерге актерларды сайлауы принципи хаққында.

Сол пайытта режиссер Юлдаш Мамутовтың Айбийке ролин белгили актрисамыз Айымхан Шамуратоваға исенип тапсырғанына, оның бетине айтпағаны менен,

ишинен иренжигенлери көп болды. Тазадан сахналас-
тырылатуғын пьесадағы роллерди бөлиў ҳәм де ол рол-
лерди кимлерге исенип тапсырыў, бул әлбетте; поста-
новкашы-режиссердың жумысы. Егерде ол өзи сайлап
алған актерларға пүткиллей исенсе, онда ҳеш кимниц
даўы болмаўы тийис. Себеби тазадан қойылған спек-
таклдың көркемлик ҳәм де идеялық сапасына биринши
нәубетте оның авторы-постановкашы-режиссер жуўап
береди. Егерде спектакль табыслы шықса, ол тамаша-
гөйлердин, жәмийетшиликтин алғысына бөленеди, ал
сәтсизликке ушыраған жағдайда барлық критикалық
таслар оның адресине, айтылады.

Бирақ комедиядағы Айбийке ролни Айымхан апаға
тапсырғанда театр коллективиниң, амплуа жағынан
усы ролге қайым артисткалардың Мамутовтан ирен-
жиўлериниң объектив себеплери бар еди, әлбетте.

Айымхан Шамуратова өзиниң творчестволық жолын
1932-жылы қарақалпақ мәмлекетлик театрының сах-
насында баслаған болсада, кейиншелли сахнадан, теа-
трдан узақласып, радиода солистка болып ислейтуғын
еди. 1956-жылы Ташкент қаласында өткерилетуғын би-
ринши қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосының де-
кадасына таярлық жумыслары қызғын түс алған па-
йытта Айымхан апа және театрға қайтады. Декада
программасынан орын алған А. Бегимов пенен Т. Ал-
ланазаровлардың «Ғәрип-ашық» музыкалы драмасында
Шәсенем, Ж. Аймурзаевтың «Раўшан» музыкалы дра-
масында бас қаҳарман Раўшан роллерин атқарады.
Әсиресе «Ғәрип ашық» спектаклиндеги биринши муҳаб-
бат шәменинен гүл терйўге талпынып атырған 15—16-
жаслардағы Шәсенемниң ролинде шығыўы, актрисаға
мораллық жақтанда, творчестволық жақтанда қанаат
келтирmedi. Жасының өтип қалыўына қарамастан
Айымхан Шамуратова отызыншы жылларда миллий
театрымыз сахнасында табыслы атқарған жас лирик
қаҳарманларын қомсады. Бирақ тамашагөйлер.. Тамаша-
гөйлер хұрметли актрисамыздың бул еркелигин кө-
терmedi, оны кеширmedi.

Декададан қайтқаннан сонда А. Шамуратова өз
күшин басқа пландағы роллерде сынап көрип, сахнада
айтарлықтай есте қалатуғын көлемли образ дәретпеди.
Сол себептен де коллективте Айымхан бул ролди диз-
гинлей аларма екен деген, гүман туўылды. Айымхан

Шамуратова режиссердың бул тапсырмасын табыслы
орынлап гүманлардың орынсыз екенлигин дәлиледи.
Артистлер ушын, әсиресе жаслығында лирик пландағы
қаҳарманлардың ролни табыслы атқарып жүрген ак-
трисалар ушын, орта жасқа барғанда, басқа амплуаға
өтиў, я болмаса характерли пландағы роллерди атқар-
ыў қаншелли қыйыншылыққа түсетуғынлығын биз
театр тарийхынан оғада жақсы билемиз. Айымхан апа-
нын сахнада екнши рет, характерли пландағы роллер-
дин шебер атқарыўшысы сыпатында қайтадан туўылы-
ўында спектаклдин режиссеры Юлдаш Мамутовтың
роли оғада үлкен болды.

Мине творчестводағы усыған усаған принципиал
әҳмийетке ийе болған мәселелердин театрдың пайда-
сына, спектакль режиссерының пайдасына шешилиўи
де, «Талўас» спектаклиниң сәтли шығыўын тәмийин-
леди.

Солай етип, мәмлекетлик театрдың сахнасында ате-
истлик темаға бағышланған, үлкен тәрбиялық әҳмийетке
ийе болған спектакль дәретилди.

Спектаклдин табыслы шығыўында Р. Сейтов ат-
қарған молла Избасқанның роли үлкен әҳмийетке ийе
болды.

Актер бул образды дәретиўде постановкашы-режис-
сер менен биргеликте, бизиң социалистлик жәмийети-
мизде Избасқанлардың пайда болыў себеплерин изле-
ди. Бундай тегин тамақ, мийнеткеш халықтың есабы-
нан байлық арттыратуғын, жанапай адамлардың қай-
дан пайда болыўын, жәмийетимизде оларға соққы
беретуғын күшлер кимлер болыўы тийис, екенлигин
изертледи.

Хақыйқатында да былай ойлап қарағанда жәмий-
етимизде тегин тамақ, парахор, терисқайтқан адам-
лар болмаўы керек. Бирақ гейпара адамлардың сада-
лығы, гөрсәўатлығы, түсинер-түсинбес ислам динине
сыйыныўы, Избасқанға усаған сумлығы басым, аўыр-
дың үсти менен, жеңилдин асты менен жүриўге үйрен-
ген адамларға ҳарам пул табыўға, байлық арттырыў-
ға кең жол ашып береді.

Р. Сейтовтың Избасқаны соның ушында ашық ҳә-
рекет ете алмайды. Ол урлық ислеген адамдай, бәр-
қулла әстен, сырлы даўыс пенен сөйлейди. Оның көз-
лери де урының көзлериндей ойнап турады.

Былайынша қарағанда Избасқан —Р. Сейтов сы-

пайы, оқымыслы, қой аузынан шөп алмаған адамдай болып көрінеді. Оның ұзын шапаны да, басындағы малақайы да өзіне қуып қойғандай. Молланың үстіндегі киімлері, көкірегіне түсіп тұрған аппақ қардай сақалы, қолындағы қасасы оның саулатына саулат қосқандай. «Айналайын сәлем сеннен, хешким гүман етпес меннен», деген сөзлер тап ұсы Избасқан моллаға айтылғандай.

Актер, молланың сөзі басқа, өзі басқа адам екендігін, оның үстіндегі жылтырақ шапанлар Избасқанның ишкі дүниесінің, психологиясының, сана сезімінің ширік екендігін жасырып тұрғандығын дәлділдейді. Избасқанның характеріндегі бұл қасиеттерді белгилі илимпаз Төреш Алланазаровта өз кітабында атап өтеді... Автор Избасқан молла образына да оригинал сахналық сыпат, өзіншелік характер тауып бере алған»¹—деп жазады Т. Алланазаров өзінің «Театр хәм драматургия» атлы монографиясында.

Избасқан—Р. Сейтов өзіне тегін байлық келтіріп атырған дәрілерді шапанының астарына тиктірілген қырық қалтада сақлайды. Молланың шапаны,—оның аптекасы. Избасқанның жаздың ыссы күндерінде де шапанын желкесінен түсірмейтуғынлығының себебінде ұсында. Оның сумлығы қырық ешекке жүк болады.

Молланың ойлаған планлары, іслеген хийлелері басқалардың ойына да кирип шықпайды.

Мине, спектаклдегі сондай сахналардан бири.

Избасқан—Ерназаржан қалай, таптың ба?

Ерназар—Әлбетте! Епке келсе қалпениң қусындай илип түстимдағы. Мине көрин. Аспирин, стрептомицин, сульфедин, мулфаддин бәрі бар. Көп дәртіндізге жарайды.

Избасқан—Избасқан аға ақшаны сонша көп табасыз, оның үстіне қарабасыңыз!... Бир елти алып қапталында мүмдай балқып отырмайсыз ба?

Избасқан—Өзі суыпы намай болып келсе шөп болмас еді. Жоқ дағы сол нашар!

Ерназар—Таубайдың қызы келишти көрдің бе?

Избасқан—Ауа, жүдә жетілген қыз екен. Ерназар—Тауекел жанбас урып көрейін бе.

Избасқан—Жоқ айта гөрме, ол қыз мени үшінде әшкаралап, шерменде қылады, екінші, бундай ізлар қырық мың, елиу мың. Маған не? Қалыңына манат, тойына бес манат шықса болды»¹.

Бұл сахнада артист Р. Сейтов Избасқанды өткір психолог етип көрсетеді. Ол өзінің жұмысы питкендігі «Ерназаржан, ха Ерназаржан» деп оның алдында қыбы бар адамдай қылпаңлап тұрады. Себеби оған айда келтіріп тұрған «тарауды» тек ғана Ерназар біледі.

Егерде ол аузынан гүллейғойса, онда молланың шермендесі шығады. Басқа адамлар менен ауыр, салмақты түрде сөйлесетұғын, олардың алдында өзін қимилі тауып, абыройлы молла етип көрсетіуге хәкет ететұғын Избасқанның Ерназардың алдындағы күйген тауықтай бир жерде туралмайтуғынлығын, жипектей есип сөйлеуінің себебі де мине мында.

Спектаклдің екінші картинасындағы Таубай, Айбийке, менен молла Избасқанның ушырасатуғын сахнасында тамашагөйлерге унайтуғын еді.

Таубайдың теріс әйуаны—әйуан алды бағ, гүллер мен безелген. Таубай менен Избасқан чай ишип отыр.

Таубай—Тақсыр сизден миннетдармыз, не берікте аз болады. Шықпас жанға себеп болдыңыз. (Айбийке Таубайдың санын шымшып алады). Әй, атаңа әдет!... Қартайғанша ойыныңды қоймайсан!.. бар, мау менің мақпал шапанымды алып шық!

Айбийке—Неге?

Таубай—Бар деймен, сөз қайтарма? (Айбийке ишке кирип кетеді, сахнада екеуі қалады).

Избасқан—Таубайжан мени пирим деп қол беріңіз, бул истің жолы жүдә жиңишке!... Пирдің алдында мурид бир қалпениң қусы, пирі ушын жанын амауы керек, сонда ғана қудай тала нийетінди қамал етеді.

¹ Т. Алланазаров «Театр хәм драматургия» (екінші кітап) Нөкіс «Қарақалпақстан» баспасы, 1982-ж. 116-бет.

¹ Сапар Хожаниязов, «Зияда» «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкіс—1973-жыл. 103-104-беттер.

Таўбай—Хақыйқат сөз тақсыр, биз қарапайым адамбыз, сизің айтқаныңыз парыз.

Избасқан—Олай болса қызынды бир пулла жерге миясар көрдим, ыңқ демейсіз!

Таўбай!... Тақсыр!... менің қызым... еле!...

Избасқан—Ауа, сениң қызың!... қорықпа!!! О перзентине күши жетпеген супыда бир сәлле асқабақ жақсы! Әне, сизің усы тайсалақлағаныңыздың өзи гүна ийиниздеги периштелер бәрін жазып тур. Менің сөзімди қайтарсаңыз, қуданың қәхәріне дуушар боласыз!

Артист Р. Сейтов бул сахнада арқанды узыннан таслап, Таўбайдың жолына оғада усталық пенен дузда құрады. Ол «Таўбайжан мени пирим деп қол бердіңиз» деген сөзди ант ишкендей етип ҳәр бир сөзди бөлек-бөлек кесип-кесип айтады. Соң партнердің бетине көз астынан қарап, оның реакциясын гүзетеди. Сада, аңқылдақ Таўбай—О. Үмитқуловтың өз сөзлерин шын интасы менен, берилип еситип атырғанын байқаған сум молла, сөзин және дауам еттиреді.

Р. Сейтовтың атқарыуындағы Избасқан молланың хұжимге өтиуі, тәжірийбели боксердің биринши соққы алған партнерына тағыда зор күш пенен топылғанын елеслетеди. Ол өз партнеры Таўбайдың қан шыпайтуғын, әзиз жерин биледи. Соның ушында оны тырметкизбей өзиниң айтқанына көндириу ушын... «Аузыңның толысын алда, узатта жибер!» деп, сорлы, аңгөде Таўбайды қысқыға алады.

Пириниң «хадал», «ар-намыслы», «инсаплы» адам екенлигине исенген Таўбай оның сөзин еки қылғысы келмейди. Өзиниң мақпал шапаны менен қосып, бир дастыққа бас қосқан кемпири Айбийкениң, қатты қарсылық көрсетиуине қарамастан, жалғыз қызы Таўбайдың тәғдирин исенип тапсырады.

Әсиресе артист Р. Сейтов хәм де оның партнери О. Үмитқуловтың атқарыушылық шеберлиги, әжайып профессионаллық қәсиетлери спектаклдің финалындағы пулға таласыу сахнасында өзиниң шыңына көтеріледі.

¹ Сапар Хожаниязов «Зияда» «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис—1973-жыл. 110-111-бетлер.

Бириншиден, бул сахнада пүткил спектакль дауамында биринши ирет Избасқан молланың бет пердеси сада диншил Таўбайдың алдында пырым-пырымы шығады. Екиншиден моллаға шын кеуилден ықлас қойып, оған қудайдай исенип жүрген адамның қарақшыдан да жаман сықылын биринши ирет көрген маңлайы қара Таўбай, тили гүрмелиуге келмей лал болып қалады. Нервлери жайдай тартылған Таўбай.—О. Үмитқулов пириниң ашкөзлигинен, барып турған сырғыя екенлигинен өзин жойтып, жилли адамдай аңы ушып, Избасқанның сорауларына автоматтай тез жууап береди.

Избасқан—...Алған ақшаң қайда?

Таўбай.—Бар тақсыр.

Избасқан—Жоқ етип қоймадың ба?

Таўбай.—Жоқ етиуге болама, оны?

Избасқан—Онда алып бер маған?

Таўбай.—Тақсыр, неге?

Избасқан—Алың, дегеннен кейин алың—тез!

ТаўбайЗ (қойнынан алып). Минне тақсыр,

Избасқан—Тең бөл!

Таўбай.—Неге тең бөлемен?

Избасқан—Ақша пайдаға қалды.

Таўбай.—Қалай?

Избасқан—Айдардың көп зат пенен усланып уйинде тексеріу болып атыр. Енди оған қыз түе өзиниң қара-басы қайғы. Ақшаны бөл декеумиз бөлишип алсақ сууға сингендей болады.

Таўбай.—Тақсыр қыянет болады ғой?

Избасқан—Хеш нәрсе болмайды. Гүнасы маған болады.

Таўбай.—Тақсыр! Мен сизди ийшан деп қол берген едим...

Хақыйқат қузынға усайсыз ба?

Избасқан—Ақшаны бөлиң, басқасын не қыласыз?

Таўбай.—Сәллени не қыласыз тақсыр?

Избасқан—Әй, мың сәлледен бир тилла артық, сәлледен пулға келеди»...

Бул сахнада Избасқандағы бурынғы сыпайылық, салауат, салдамлылықтан түйир де қалмаған. Айдар

¹ Сапар Хожаниязов «Зияда» «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис—1973—жыл. 143—бет.

дың Талұастың қалың малы ушын берген жигирма мың мапаты молланың еси-хушынан айырып, көзіннің алды думанластырып қойған. Соңғылықта оның көзине аборойы да, сәлlesi де көринбейди.

Избасқан — Р. Сейтовтың хәрекетлери шаққан, сөйлейтуғын сөзлеринде бурынғыдай сөзин, салмақлап отырмайды. Енди молланың сөзлери мылтықтың оғындай. Себеби Избасқанның ойынша Таубай молла құрған торға илинди, енди тырп етпей пириннің айтқанын ислеуи керек. Бирақ Избасқан қатты қәтелеседи. Таубай молланың сурбетлигин, агрессивлигин көрип, өз қәтесине түсине баслайды, оның ким екенлигин жақсы танып алады. Сол себептенде Избасқан менен Таубай ортасында ауызеки жаға жыртиспа емес, ал ҳақыйқый мушласыу басланады. Түйиншик бир. Таубайдың қолына өтеди, бир сақалы сапсыйған молланың қолына өтеди. Олар сүйекке таласқан ийтлердей әбден шаршап силеси қурығанда, бул даудың үстине Ерназар да келип қалады. Пулға, малы-дүньяға ар-намысын, хужданын, адамгершилигин сатқан үш сырғыя мүрдениң үстинде қыйғыұласып атырған қузғынлардай, бирин бири аямастан шерменде болады. Тап усы жекпе-жек, гелле тасласыудың үстинен жаслар Гулайда, Төребек, Сақыйлар шығады. «Батпаққа аунаған торайдай болып қалған» молла Избасқанның сырлары ашылып, ели журт алдында шермендеси шығады.

Орны келгенде және бир нәрсени айтып кетиуимиз керек. Спектакл табыслы шыққаны менен, ондағы жас комсомоллар образы айтарлықтай исенимли болып шықпаған. «Талұас, Төребек, Гулайда, Сақый, Айдар, Ерназар сыяқлы персонажлар тыңнан дөрелген образлар емес. Хәтте комедияның бас қаҳарманы Талұас образын жасауда да автор айтарлықтай ерекшелик көрсете алмады. Атасы Таубайға қарсы гүресте, хәзирги заман қыз-жигитлерине тән характерли, қыз образын жасай алмаған». ¹ Биз бул сөзлердин авторы белгили илимпаз Төреш Алланазаровтың пикирлерине толығы менен қосыламыз.

Деген менен спектакль постановкашы-режиссер Юлдаш Мамутовтың режиссерлық концепциясының дурыслығы, фантазиясының байлығы, өткирлиги, миллий

колоритке үлкен итибар бериуи, артистлерден О. Үмитқулов, А. Шамуратова, Р. Сейтовлар дәреткен Таубай, Айбийке, Избасқан образларының көркемлик қуны арқалы тамашагөйлерге унады, сахнада көп өмир көрди, миллий театрымыздың творчестволық активиндеги спектаклдерден бирине айналды.

ТӨРЕХАН БАЙ ХӘМ ДЕ БАСҚАЛАР

Рейимбай Сейтов өзиниң ярым әсирден аслам оғада бай хәм мазмунлы сахналық өмиринде көплеген қарақалпақ, қазақ, өзбек, хәм де рус байларының образларын миллий театрымыздың сахнасында жанландырды. Олардың арасында А. Өтеповтың «Теңин тапқан қыз» драмасындағы Шәлекебай, Р. Сейтовтың «Қара жүреклер» (соң «Тазагүл») музыкалы драмасындағы Дәулетназарбай, А. Шамуратов хәм де И. Юсуповтың «Қырқ қыз» қаҳарманлық музыкалы драмасындағы Аллаярбай, Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» романының инсценировкасы (инсценировка авторлары Г. Д. Абдулов хәм де Т. Баядиевлар) тийкарында сахналастырылған «Қарақалпақ қызы» спектаклиндеги Тәжимурат, Хамзаның «Бай хәм бадрақ» драмасындағы Салықбай К. Яшиниң «Жол көрсетиуши жулдыз» тарийхий революциялық драмасындағы Төреханбай, А. Н. Островскийдин «Жарлылық айып емес» комедиясындағы фабрикант Коршунов хәм тағыда басқалар бар.

Актер бул образларды избе-из емес, ал өзиниң творчествосының түрли дәуирлеринде дәреткен. Егерде Шәлекебай хәмде Дәулетназарбайлардың роллерин ойнағанда еле жас, сахналық тәжирийбеси аз, актерлық уқыбы жетиспейтуғын болса, Аллаярбай (алпысыншы жыллар), хәм де Төреханбайдың (сексенинши жыллар) роллерин ойнағанда Р. Сейтов театр сахнасының танылған, белгили мастери еди. Бул фактор әлбетте дәреткен байлар овразының мазмунына көркемлик Р. Сейтовтың мәмлекетлик театр сахнасында сапасына, философиялық хәм де идеялық тереңлигине өзиниң тәсийрин тийгизбеуи мүмкин емес еди.

Соның ушында бул образлардың артист Р. Сейтовтың творчествосында хәр қыйлы салмаққа ие екенлиги бизге түсиникли. Соны да еслетип өтиуимиз керек. бир қыйлы типтеги роллерди атқара бериу хәр қандай

1. Төреш Алланазаров «Театр хәм драматургия», «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис—1982 жыл. 158—бет.

мен-мен деген сахна шеберлерин шаршатады. Олардын атқарушылық шеберлигин өсиуден, алға қарай өрлеуден тоқтатады, актердың фантазиясын, техникасын штампқа, стереотипқа үйретеді. Бұндай дәрттен тезірек қутылуудың бірден-бір жолы артисттің тыным билмей өз үстінде іслеуі, түн уйқысын төрт бөліп шаршамай ізлениуі, басқа қоңсылас, тәбиаты театр искусствесына жақын болған кино хәмде телевидение-нің бай тәжірибесинен актив пайдалануы болып есапланады.

Бул факттиң тәбиатына өзиниң кәсіплес досларына қарағанда ертерек түсинген Р. Сейтов штамптан қашуудың жолын ізледі. Хәр бир байдың образына индивидуаль жантасуыға хәрекет етті. Устаздың бул тууралы билдирген пикирлериде, бизиң нәзеримизде хәзирги театрда өзлериниң творчестволық жолларын енди ғана баслап атырған жаслар ушын оғада пайдалыдай болып көринеди.

«...Мен усы роллерди ойнағанда тек ғана персонажлардың характерлерин өзгертиу жолы менен ғана тамашагөйлерди исендире алдым. Тамашагөйлердин Рейимбай Сейтов барлық байлардың ролин бир қыйлы етип атқарады, деген насақ сөзлеринен қутыла алдым. Бул тууралы мақалада жазып таярлап қойған едим. Бирақ газетада жәриялауға уялдым. Бул дәрт тек ғана мениң творчествома тийисли емес еди. Бұндай «науқас» лық артистлерден Зайыт Зарипов, Есен Дәулетов хәм тағыда басқалардың творчествосына да тән еди. Сол себептен де актердың творчествосындағы бул актуаль мәселе жөнинде өз пикиримди билдирмекши едим. Штамптан, қутылуудың бірден-бір жолы актердың өз үстінде тынбай іслеуи шығар деп ойлайман. Артист қаншелли көп ізленсе, көп ойланса, турмыстан кереликли материалларды алып өз творчествосында пайдаланса, жаңалық ізлеп өзиниң творчестволық политрасын байытса, сонда ғана бул дәрттен қутылуына болады. Болмаса хәр қандай артисттиң келешегі белгили. Актер дәретиушиликтен тоқтайды, оны халық тамашагөйлер таный алмайды, хұрметлемейди, оның творчествосы менен хешким де қызықпайды», — дейди устаз биз бенен болған гүрриңинде.

1. Өзбекстан ССР Халық артисти Р. Сейтов пенен болған гүрриңи. Материал автордың үй архивинде сақланады.

Рейимбай ағаның пикири оғада дурыс. Шынында творчество ийне менен қудық қазғандай бир нәрсе, Артист пианисттей, балеринадай хәр күни мийнет етип өр төкпесе, қыйналмаса творчестволық формасын сақтай алмайды, гөзлеген, мәңзилине жете алмайды.

Сол себептен болса керек, Р. Сейтов бир өмирге морт пенен жақын жолдас болып спорт пенен шугыланды. Еле де жетпис төрт жасына қарамастан таң сәтерден турып үйиниң қасындағы «Женис» паркинде елосипед айдайды. Р. Сейтовтың бул қәсийети жас артистлерге үлги болғандай.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, Р. Сейтовтың мәметкетлик театр сахнасында дәреткен бай образларының барлығының да көркемлик қуны бирдей емес. Сол себептен бизлерде устаз дәреткен бай образларының айырымларына ғана тоқталамыз. Атап айтқанда Хамзаның «Бай хәм бадрақ» спектаклиндеги Салықбай К. Яшинның «Жол көрсетиуши жұлдыз» тарийхый революциялық драмасындағы Төреханбай хәм де «Қырқыз» спектаклиндеги Аллаярбай образларына тоқталамыз.

Р. Сейтов 1939-жылы Ташкентке режиссерлық қайта таярлау курсына келгенде Хамза атындағы академик драма театрының көплеген спектаклдерин көргенлигин, өзбек театрының белгили режиссерлары хәм де актерларынан Маннан уйғур, Ятым Бабажанов, Абрар Хидаятов, Абит Жалилов, Сараханум Эшантораева, Шукур Бурхановлардың творчестволары менен жақыннан танысқайлығын айтқан едик. 1939-жылы актердың үлкен қызығушылық пенен көрген спектаклдериниң арасында Хамзаның «Бай хәм бадрақ» спектаклиде бар еди. Бул спектаклде ұллы өзбек актери Абрар Хидаятов дәреткен Фафур, Сараханум Эшантораева дәреткен Жамила хәмде Абит Жалилов дәреткен Салықбай образлары бир өмирге оның ядында қалды. Сол уақыттың өзінде Рейимбай Сейтов Хамзаның бул драмасындағы Фафур я Салықбайдың ролин өз миллий театрының сахнасында ойнауды әрман етип, жүрегиниң бир ушына түйип қойған еди. Мине хұрметли актеримиздиң сол әрманы, нийети 1951-жылдың октябрь айында әмелге асты. Ташкенттеги театр искусствосы институтының режиссерлық бөлимин жаңа ғана пикерип келген, тәжірейбелли режиссер Төреш Алланаза-

ров Ҳамзанын «Бай ҳам бадрақ» драмасын қолға алы-
өзи басшылық етип атырған мәмлекетлик театрды
сахнасында қойды. Спектаклдеги бас роллерде театр-
дың тәжірийбели артистлеринен С. Қарабаева (Хаж-
ана), М. Матчанов (Ғафур), Г. Шеразиева (Жәмийла)
хәм де Р. Сейтовлар қатнасты. Р. Сейтовтың шегин
Салықбай роли түсти.

Ҳамзанын «Бай ҳам бадрақ» драмасы, улыўма Ҳам-
занын драматургиясы Р. Сейтовқа бурыннан таны-
болса да (Р. Сейтов Қоңырат районлық колхоз-совхоз
театрында оның «Дөхметшилер жазасы» «Ким дуўры-
атлы агит комедияларын сахналастырған еди. 40-жыл-
ларда мәмлекетлик театрдың сахнасында қойылған
«Майсараның хийлеси» спектаклинде Қазының роли
атқарды), бул постановканың таярлығы даўамында о-
революцион шайырдың творчествосына байланысты
болған материаллар менен қайтадан танысып шықты.
Тек материаллар менен танысуы менен—ғана шекле-
нип қалмастан, Ташкентте командировкада болып
Ҳамза театрының спектаклин тағыда қайтадан көрди.
Спектакльдің авторлары—режиссерлар. М. Уйғур хәм
Е. Бабажановлар менен гүрринлеседи, Салықбай ро-
лин ойнаған белгилі өзбек артисти Абит Жалилов пе-
нен ойласты, өзиниң планларын айтып берип, тәжірий-
бели сахна шебериниң пикирин еситти. Әлбетте, бун-
менен биз қарақалпақ артисти Салықбай образын дө-
ретуіде өзбек актеринан үлги алды, демекши емеспиз.
Постановкашы-режиссер Т. Алланазаровта қарақалпақ
актерларын Ташкентке командировкаға жибергенде
Ҳамза театрының спектаклинен тиккелей үлги алыу
ушын жиберген жоқ. Буннан гөзленген мақсет путки-
лей басқа еди. Мақсет артистлердиң творчестволық
фантазиясын активлестиру, творчестволық излениу-
лери ушын түртки беруі еди. Режиссер Т. Алланазаров-
та, спектаклдеги бас роллерди ойнаған артистлер де
гөзленген мақсетлерине еристи. Олар театрының артист-
леринен үлги алмай, оларға еликлеуге ҳәрекет етпей
ал сахнада өзлериниң түсиниги бойынша образ дөре-
туіге ҳәрекет етти.

Деген менен қарақалпақ мәмлекетлик театрының
«Бай ҳам бадрақ» спектакли тамашагөйлер күткендей,
халықтың аўзына түскендей, миллий театр мәденияты-
мыздың тарийхында белгилі из қалдырғандай көркем

сахналық шығарма дәрежесине көтери-
лде алды, деп ба-
халау ҳақыйқытлықты бурмалау болатуғын шығар деп
ойлаймыз. Бундай деўимиздиң биринши себеби, спек-
таклдиң сахналық өмири оғада қысқа болды. «Бай ҳам
бадрақ» спектакли бир мәўсим де ойналмастан сахна-
дан түсип кетти. Екинши себеби, бизиң пикиримизше
роллер надурис бөлинди. Сондай тәжірийбели режис-
сер Төреш Алланазаровтың күшли драмалық темпера-
ментти талап ететугын Ғафур ролин Мадрейим Мат-
чановқа, Жәмийла ролин Гүлхан Шеразиеваға исенип
тапсырганына еlege дейин түсинбедик. Бизиң ойымыз-
ша спектакльдеги еки роль. Хажана хәм де Салықбай
роллори дурыс бөлинген. Сол себептен спектакльдеги
артистка С. Қарабаева Хажана хәмде Р. Сейтов ат-
қарған Салықбай роллери табыслы шықты десек болады.

Р. Сейтов қарақалпақ театрының сахнасында дө-
реткен Салықбай образы улыўмаласқан образ. Ол өз
класының идсологи хәм де тиреги. Оның характеринде,
психологиясында миллий феодал байлар хәм де XX—
әсирдиң басларында енди ғана пайда бола баслаған
капиталистлик жәмийеттиң белгилери бар. Ол көрини-
синен саўлатлы, мәдениятлы хәттеки рус тилинен де,
рус мәдениятынан да хабары бар. Р. Сейтов Салықбай
образында Октябрь революциясынан бурынғы Түрк-
стан байларының типик образын көрсетиу менен бирге
бул образ арқалы эксплуататорлар класына тән бол-
ған барлық жарамас, жеркенишли қәсийетлерди толы-
ғы менен көрсетиуге ҳәрекет етти. Салықбай образын
жанландыруда Р. Сейтов жаслығында өз көзи менен
көрген аўыл байларының қәсийетлеринен пайдаланды.
Оның өз хызметкери Ғафурдың келиншеги Жәмийлаға
ашық болып қалды, «Тазагүл» деги қарақалпақ байы
Дәулетназарбайды елеслетеди. Сондай-ақ Салықбай-
дың «Мениң хамьянимдағы алтынларма я болмаса сен-
деги муҳаббатпа»—деп Ғафурды пулға жығыуға, Жа-
мийланы сатып алыуға ҳәрекет етиуи, алтын болса,
мал-дүнья болса барлық, нәрсени, хәттеки муҳаббатты
да сатып алыуға болады; деп сол принципте ҳәрекет
етиуи «Сүймегенге сүйкенбе» спектаклиндеги Годалақ
образын актердың ядына түсирди. Усындай өмирлик
турмыслық хәм әдебий материалларды теңлестире оты-
рып, ҳәрбир халықтың, ҳәртүрли дәуирлерде жасаған,
өмир сүрген, күн кеширген байлардың сыртқы көрини-

си, кийини, характери басқа-басқа болғаны менен олардың психологиясы айтарлықтай бири-екіншісине парқ етпейди екен деген жуумаққа келди. Ҳақыйқат-танда барлық байлардың психологиясын белгилейтуғын бас қасиет—бул байлық, мал—дүнья арттыру, сол алтынлардың, байлықтың күши менен жарлылардың үстине үстемлик етиу ғой. Минен усы аспекттен алып қарағанда өзбек байы Салықбайдың характериндеги көп ғана қасиеттер қарақалпақ байларының психологиясына да тән екенлигин дәлиллейди. Устаз Р. Сейтов қарақалпақ теарының сахнасында Салықбай образын дөреткенде усындай теңлестіріулерден актив пайдаланды. Образдың трактовкасына бундай жақыналасу, Салықбай образын қарақалпақ тамашагөйлерине жақыналастырды, образдың тәсир күшін асырды.

Солай етип, Р. Сейтов Салықбайдың жеке мүлик табиятын исенимлі дәлилдер арқалы ашып таслады. Ғафур айтқандай, оның ишине күндіз шыра жағып излегенде мухаббаттан нам-нышан табалмайтуғынлығын дәлиллейди. Булардың барлығы устазға образды дурыс трактовка ислеуге, оның ишки дүньясын, классық келбетін толық ашып беріуге мүмкиншилик берди.

Р. Сейтов К. Яшиннің «Жол көрсетиуші жұлдыз» спектаклиндеги Төрехан бай ролін атқарғанда басқа-ша жол тутарды. Соның ушында Төреханбай өзинің сыртқы көринісін, характери жағынан Салықбайға усамайды.

К. Яшиннің «Жол көрсетиуші жұлдыз» тарийхий революциялық драмасы қарақалпақ театрының сахнасында биринши рет 1970-жылы қойылған еди. Спектакльдің дөретіушілері режиссерлар Р. Төрениязов хәм де Қ. Абдиреймовлар өзлерінің мийнетлерін пролетариаттың уллы көсеми В. И. Лениннің тууына 100—жыл толуына бағышлады.

Театрдың творчестволық коллективі өзинің 1984-жылы режиссер Қ. Абдиреймов басшылығында таярлаған «Жол көрсетиуші жұлдыз» спектаклин Қарақалпақстан Автоном республикасының 60 жыллық тойына бағышлады. Спектакль республика жәмийетшилиги тәрәпинен жақсы күтип алынды. Спектакльдің табыссы шығыуына бас роллерди атқарған актерлардан Д. Раңов, Б. Алланиязов, М. Исмаилова, Н. Аңсатбаев хәм де Р. Сейтовлар өзлерінің үлкен үлесін қосты.

Спектакльдеги унамсыз қахарманлардың арасындағы сыпайысы, мәдениетлысы, ақыллысы, сумлығы басымы да Төреханбай десек қәтелеспеймиз. Ол өзін жас совет властының атайы душпаны, қылышынан қан таматуғын нағыз жауыз, қанхор етип көрсетпейди. Төреханбай ақыл менен ис көреді. Оның мақсети өз нийетлерін, планларын большевиклердің исенетуғын адамларының, яғный большевик Тимур Мардановтың иини-си, байдың жалпылдағы Ғаний Төреханбайдың сулуы сөзлерине исенетуғын, адамлардың малы-мүлкін зорлық жолы менен тартып алыу, уллы гүна деп билетуғын, сана сезими шекленген, жәмийетте болып отырған уақыялардың парқына түсинип жетпейтуғын сада жигит. Ол Төреханбайдың үгити менен өз ағасы—большевик Тимур Мардановтың хәрәкетлерине қарсы шығады. Байдың жасырып қойған дәндерін аш-әптада халыққа алып беріу ушын келген большевиклердің отрядына қарсы қол көтереди. Бунның барлығы өзін мұсылманлардың, жарлы халықтың тәрәпдары, жанашыры етип көрсетип отырған Төреханбай—Р. Сейтовтың хийлелери. Байдың торына илинген Ғаний өзинің қәтелерине кеш түсинеди. Төреханбайдың екінши «сүйенген тауы» Гүласал. Гүласал жарлы дийханның қызы. Ол иинилерін, ата-анасын ашылықтан сақлап қалыу ушын ғана байға турмысқа шығыуға келисим береді. Бирақ байдың сүйикли, ерке хаялы болып, қолы алтын, мойны толы марварид болса да, ол өзинің биринши мухаббаты—Тимурды ұмытқаны жоқ. Гүласалдың Төреханбайға хаял үстине, жоқары да айтқанымыздай, бириншиден, жоқшылық, кембағаллық, ашлық себеп болса, екіншиден, Төреханбайдың басқа байларға усамағанлығында болса керек деп ойлаймыз. Төреханбай киноларда я болмаса спектаклдерде көрип жүрген байларымызға пүткиллей усамайды, оның минези де, жүрис-турусыда, әсиресе Гүласалға болған хұрметі де көпти көрген, мәдениетлы адамларды елеслетеди.

Ол хызметкерлері менен де, хаяллары менен де, үйине тез-тез келип туратуғын қонақлары менен де, хәтте өзинің ата душпаны Тимур Марданов пенен де қопал мәмле қылмай, кишипейиллик пенен сөйлеседи. Соның ушында революциялық жұмыстарда тәжирийбеси болмаған Гүласал биринши уақытларда оның ишки сырларына түсине алмайды, революцияға қәуипли адам

емес деп биледи. Бул қәтелери ушын Ғанҗи де, Гүласал де құрбан болады. Бәри бир мың хийле көрсетип ишки дүньясын, бет келбетин жасырсада, оның бет пердесі жыртылады, сырлары ашылады, қолға түседі. Қылды қырқ жарған Төреханбайдың хийлелери өтпейди, марданда, жасырып қойған дәннен де, сүйикли хаялы Гүласалдан да айрылады.

Сол гезлери өзинің жетписинши бәхәріне қарай адым таслаған устаз, Төреханбай образын дәретиүде кино искусствосының мазмұнлы жуўмағынан усталық пенен пайдаланады. Актер өзи бәнт болған сахналарды, әсиресе Гүласал (артистка И. Исмаилова) Тимур Марданов (артист Б. Алланиязов) хәм де Ғанҗи (артист Б. Баймурзаев) лар менен өтетүгін сахналарда кино искусствосының актерларды ири планда көрсетиү жолынан пайдаланады. Устаз бул сахналарда мине көринлер, деген мәнисте ис тутпайды.

Актердың сахнаға атлығып шығыуы, авансценадан шеберлик пенен пайдаланыуы, спектакльдеги актерлық ансамблине, композициялық бирлигине ҳеш қандай кесет етпейди. Бул сахналар Қ. Абдиреймовтың спектаклин, Р. Сейтовтың дәреткен Төреханбай образын көркемлик жақтан байытады, спектакльдің эмоционаллық тәсир күшине күш қосады. Солай етип Р. Сейтов қарақалпақ мәмлекетлик театрының сахнасында дәреткен соңғы Төреханбай образын дәретиүде өзинің кино искусствосындағы тәжирийбесинен пайдаланады. Бул нәрсе өз нәубетинде артист Р. Сейтовтың атқарушылық техникасын мәдениет кино хәм де телевидениенің атқарушылық тәжирийбеси есабына байығанлығын көрсетеди. Ярым әсирден көп сахналық бай тәжирийбеге ийе болған Рейимбай Сейтовтың бул қәсийетинен де жасларымызға үлги алсақ арзыйды.

АРБАҢ АҰДАРЫЛМАСЫН

Рейимбай ағаның «Хұрмет белгили» орденли қарақалпақ мәмлекетлик театры сахнасында дәреткен соңғы образларынан бири, белгили грузин драматурги Отия Моселианийдің «Арбаң аударылмасын» комедиясындағы Агабо Богверидзе образы болып есапланады. Комедияда тилге алынған проблемалардың қарақалпақ тамашагөйлеринде жақын, таныс екенлигин байқаған

режиссер Қуфатбай Абдиреймов пьесаны қарақалпақ тилине өзи аударды хәм де сахналастырды.

Пьесаны қарақалпақ тилине аудару процесинде Қ. Абдиреймов комедияға тәп болған айырықшалық қәсийетлерге, персонажлардың тил байлығына, әсиресе шығарманың бас қахарманы, жетпис жастағы Агабо Богверидзенің тилиндеги астарлы, шымшымай сөзлерге үлкен итибар берди, аудармада грузин характерин сақлап қалыуға ҳәрекет етти.

Улыўма көркем аударма менен шұғылланыу театр режиссерларына пайдалы екенлиги даўсыз. Себеби режиссер драмалық шығарманы қарақалпақ тилине аудару процессинде драматургтың материалларды жайғастыруы методы, шығарманы композициялық жақтан құрауы, обрзлардың тилинің айырықшалығы, оларға автор тәрәпинен жүкленген идеялық жүк, пьесаға тән болған айырықшалықлар хәмде кемшиликлерди таллау имкәниятна ийе болады. Бизің пикиримизше режиссерлардың пьесаларды өзлери сайлап, өзлери аударып, өзлери сахналастыруының тағы да бир пайдалы жағы, режиссер шығарманы аудару процесинде қыялында роллерди бөлистирип барады, қайсы ролди кимге тапсырғанда улыўма спектакл табыслы шығыуы мүмкин, қайсы актер қайсы ролди атқарғанда комедиядағы драматургтың идеяларын толығы менен тамаша залына, тамашагөйлерге жеткере алады, деген сораўларға жуўап излестиреди, болажақ спектакльдің композициясын қыялынан өткерип қояды. Сон, роллер бөлистирип, постановкашы-группа толық белгиленип, сөзлер актерлар тәрәпинен ядланып, репетициялар сахнаға көширилгенде, хәр бир эпизодты, картинаны сахналарға, мизансценаларға болып, қайта-қайта езип репетиция исленгенде аударманың авторы постановкашы-режиссер ретинде өзинің биринши туўылған ой-пикирлерин, планларын сыныўдан өткереді. Минне усылай етип аударма үстинде ислеп атырған ўақытта, режиссердың фантазиясында пайда болған, туўылған болажақ спектакльдің сүлдері, сахнада актерлар менен репетиция ўақтында сынаўдан өткериледи, постановка группасына унағанлары сақланады, тағы да раўажландырылады, ал коллективти, актерларды исендирмегенлері өз-өзинен түсип қалады. Усындай творчестволық процессте сахна жүзин көрген, сәтли шығып республика

жәмийетшилигиниң итибарына сазыуар болған, Автоном республикамыздың мәдәний турмысында белгилі из қалдырған спектаклдердиң бири режиссер Қуәтбай Абдиреймовтың 1974-жылы сахналастырған «Арбан аударылмасын» спектакли болды.

Спектаклдиң табыслы шығыуында постановкада бәнт болған барлық актерлардың, цех хызметкерлериниң, художник хәм тағы да басқа театр қәнигелериниң бир-биреулерин түсиниуи, хұрметлеуи, бириниң пикирин екиншиси рауажландыра билиуи, репетицияларда барлық актерлардың толық инициатива менен шын кеуилден берилип ислеуи, излениуи, үйге берилген тапсырмаларды булжытпай орындап келиуи, хәр бир репетицияға таза ойлар, жаңалықлар менен келиуи шешиуиши роль ойнады, творчестволық жақтан принципиаль әхмийетке ийе болды. Постановкашы-режиссер Қ. Абдиреймов, спектакльде бәнт болған артистлер Р. Сейтов, Т. Ахмедова, А. Абдалиев, А. Жүгинисов, З. Пиязов, Зарымбетов, М. Садықов, М. Халмуратова, Р. Сапарова, З. Саипова хәмде Қәлиметовалардың творчестволық инициативаларын қоллап қуәтлады. Олардың өзінше излениулерине кең жол ашып берди.

Режиссер менен актерлардың әсте ақырын, шын жүректен берилип мийнет етиуи, тер төгиуи, толық йош пенен излениуи, постановкадағы принципиаль творчестволық мәселелерди иркилмей биргеликте шешиуиниң, ауызбиршиликтиң, олардың творчестволық принциплериниң биреу-биреулерине жақын болыуының нәтижесинде қарақалпақ мәмлекетлик театрының сахнасында көркемлик хәмде идеялық қуны басым әжайып сахналық шығарма пайда болды.

Бул спектакльдеги актерлық ансамблиниң дәретилиуинде биринши скрипканы Рейимбай аға Сейтов атқарған жетпис жастағы грузин ғаррысы Агабо Богверидзе ойнады.

Агабо сүйегі мийнеттен қатқан, елдиң, ана жердиң қәдирин билетуғын, ата-бабаларының үрип-әдетлерин қәделерин, жақсы традицияларын хұрметлейтуғын, ҳадал мийнетти, адамгершиликти ҳақыйқый бахыт деп билетуғын, түсинетуғын, ар-намыслы ғарры. Оның төрт баласы (Дидо, Новель, Дурмышхан, Бухути), төрт келини (Гогола, Жужуна, Ланда, Цаго) бар. Кемпири Дашнианың қызы Кесария. Оның бир баласы колхоз

баслығы (Новель), екінши баласы районның баслығы (Дидо) үшінши Тбилисиде министр (Дурмышхан) ал генжетайы Бухути Тбилисидеги ауыл хожалығы институтының агрономия факультетиниң төртинши курсында оқыйды. Сонда ғаррының не әрманы бар? Ишиу-ден-жеуден, кийиуден-пұлдан кемшилиги болмаса, балалары ата-ананың алдындағы қарызын атқарып, ай сайын пулын жиберип турса? Ғарры сонда неге қырсығады, балаларын жұмыстан қалдырып «Агабо» бул дүньадан көз жумды» деп жортаға оларға телеграмма жибереди? Бул сорауға Агабоньң төмендеги монологынан жууап табыуға болады.

Агабо — Сен ара-тура дурыс айтасан, Кесария. Мен басқа жаққа бурып кеттим-ау деймен. Ал, балаларым ҳал-ауҳалларыңыз қалай?... жиберген, ақшаларыңызды, хатларыңызды-уақтында алып турмыз. Хәр нәрсениң шынын айтыу керек—ғой, бул жағынан кемислик жоқ. Бирақ, анда-санда сизлер менен дийдарласып турғаның өзи бизге үлкен ғәниймет емеспе?

Мине, әңгиме балаларының ер жеткенсон тууылған жерин, ауылын ата-анасын умытып кеткенинде. Олар қаланың комфортна үйренген, турмыстың машқаласы, жұмыс деп ғаррыларын, киндигиниң қаны тамған жерди, пүткил қала халқын жыл дауамында бағып атырған ауыл мийнеткешлерин, олардың ауыр мийнетин умытқан. Егерде қырсық ғарры телеграмма жибермегенде олардың бас қосып келип ата-насының жағдайынан хабар алыуы қыйын еди. «Арбан аударылмасын» спектакли тап усы ғаррының балаларының өкпеси өшип, ҳаплығысып келиуинен басланады.

Сахнада еки қабатлы жай көринеди. Художник И. Алибеков сахнада грузия ауылының атмосферасын жаратыу мақсетинде, грузин миллетине тән болған аксессуарлардан жақсы пайдаланған. Перде ашылғанда тамашагөйлердиң көзи өтирик ауырып жатқан Агабо-Р. Сейтовқа түседі. Ғаррының бул жатысы—Кесария—Т. Ахмедоваға дым унамайды. Сол себептенде оның жини ғаррыға түсип, оған турха-турды салады. Кемпириниң шыж-пыжы шығып, күйип-писип атырғаны Агабоньң пәрўайына келмейди.

Кесарияның «манлайым-ау, бул не жатысың деймен?» деген сөзине нәрсе еситпеген адамдай, меңиреуленип

«Бир нәрсе дедіңбе, Кесария»—деп бийпарұа, жууап береді.

Агабо - Р. Сейтовтың «төсек тартып жатыуының» екі себебі бар. Бириншиси, кемпири Кесарияның генже баласы Бухутийға қаладан бай келин тауып келгени болса, екіншиси балаларына жиберілген жасырын телеграмма. Бул телеграммалардан хаттеки кемпири Кесарияның да хабары жоқ. Қырқ алты жыл бир дастықта бас қосқан ғаррысы Агабо Богверидзениң ойлап тапқан «сумлығынан» пүткиллей хабарсыз қалған Кесария—Т. Ахмедова күтпегенде балаларының келип қалғанынан албырақлап, оларды отырғызарға жер таппай қалады. «Бәленің барлығын баслап отырған» Агабо, дым билмеген адамдай қайтадан бүркенип жатып алады.

Драматург Агабо образы арқалы грузин халқына тән болған көп ғана қасиеттерди ұлыұмаластырады.

Агабода өзинің ата-бабаларындай хәзил-дәллекті жақсы көретуғын, орны келгенде атасын да аямайтуғын, өз билгенинен қалмайтуғын өжет, қырсық ғарры. Оның характеріндеги бул қасиеттерди тамашагөйлер биринши картинаның өзінде-ақ сезеди. Агабо Р. Сейтов келинлерин сынау мақсетінде грузинлердің ауыллық жерлерде ислететуғын үш аяқларын береді. Қалада жумсақ креслоларға үйренген келинлер Жужуна—З. Саипова—Ланда - Қәлиметовалар қөйинатасынан қысынғанынан қыйналып болсада үш аяқларға отырады. Олардың тек иләжсыздан отырғанын сезген юбкасының тарлығынан ийт азабын көрип, қара терге түскен министрдің хаялы Ландаға көзи түскен Кесария «Қулынларым-ау!... Мен сизлердің мына отырысларыңызды унатпайман... деп, балалары менен келинлерине жаны ашыса, Агабо Р. Сейтов келинлерине сын көзи менен қарап, «Сениң не жумысың бар, Кесария? Отырғысы келмейди, не қыласаң... Айттым ғой, булар сениң жаңа стулларына отырмайды. Усындай қарапайымлықты унатады. Екеуимизге бул үш аяқлардың мақау көрингени қашан. Булар дүньяға басқа көз бенен қарайды»—дейди.

Бул сахнада Р. Сейтов хәр бир сөзди нықыртып сөйлейди, ара-арасында сездирместен паўза алып, мениң сөзлерім келинлерге қалай тәсир етип отыр екен, дегендей оларға сын көзи менен қарап та қояды. Бий-

шара келинлер ишинен ғаррының қырсықлығынан налып отырған болсада, бірақ сыр билдиргиси келмейди үш аяқ бөкселерин ийнедей тесип баратырса да сабырлылық пенен шыдап отырады, өлимненде уят күшли дегендей, ар-намысты қолдан бермей отырады. Агабо - Р. Сейтов келинлеринің қолайсыз отырғанларын көрип тұрсада көрмегенликке, сезип тұрсада сезбегенликке, билип тұрсада билмегенликке алады. Балалары менен келинлеринің иши билип тұр. Ғаррының қырсығып тұрғанына түсинип тұр, бірақ олар да атасына сыр бергиси келмейди. Актерлар сахнадағы бул қолайсыз жағдайды жасырын көз қараслар, мимикалар, қол хәркеттерди арқалы билдиреди. Келинлердің физиономиясындағы дузланған помидор жеген адамлардай нұызларын жыйырып, урысқан адамлардай қабақтарынан қар жауып тұрғанынан-ақ олардың, психологиясындағы қубылысларды сезип алыу қыйын емес.

Агабоның қудасы Карпениң (А. Абдалиев) мына сөзлеринен кейин мәселе және де конкретлеседи.

Карпе - Қуда, бул заманда журттың басын қосатуғын өлимшиликке деймен?

Кесария—Жағына жылан жумыртқаласын Карпе! Карпе Иләж қанша қудағай (Дурмушханға) қалайсаң, коко? Ақылымнан адаспасам усы тұрған сениң өзін—гой!? (оны қушақлап) мениң умытпағаныма таңланбай-ақ қой, бәрибир сен мени танымайсаң?...

Дурмушхан—Ол не дегениңиз, Карпе? Бирге тууыспағанымыз болмаса, сиз бенен бизди ким айырады?

Карпе—Шыныңды айт, мени таныдың ба, жоқ па?

Дурмушхан—Танығанда қандай көзиме оттай басылды...

Ланда—(Күйеуинің галстугин жөнлеп) ой, қудайым-ай, сонда журттың бәри бизлерди яр-досты танымайтуғын, тууысқанды тууысқан деп санамайтуғын, жарымеслер деп, ойлайды-ау шамасы. Енди буларды исендириу ушын мына ошаққа табыныуымыз керек пе?

Мине ғаррыларды тынышсыздандыратуғын, оларға түнлери уйқы бермейтуғын мәселе, ол жаслардың ата-бабаларының дәстүрин умытқаны, олардың өз ата-аналарына мийримсизлиги, ауылласларына хұрметсизлиги.

Агабо—Р. Сейтов тек ғана келинлерин емес, ал балаларында сынаудан өткереді, ол екінши картинада

еле қораз шақырмастан таң сәхәрден турып алып сарайда тұрған беллерди алып шығады. Ғарры көпте көрген, ақыллы парасатлы ғарры болғанлықтанда өз планларын әмелге өсириу үшін тактика ислетеди. Ол балаларының барлығын жыйнап алып, оларға мына жүзим бағды жанартыңлар, деп буйрық бермейди, балаларының кеулине тийип қыйнағысы да келмейди. Әдетте колхоз баслықтары таң атпай турып, хожалығын айналады, адамларға тапсырмалар береді. Күндеги режимге үйренип қалған Новельде басқалардан ерте-леуі турады. Ғарры агитацияны тап соннан баслайды. Агабоның сумлығы оғада басым. Ол бириншиден балаларыма неге уйқы бермейсең деп бүлдирип жүрмесин деп, кемпири Кесарияны «Бар ана бузауды көріп қайт. Таң атқанша сыйырдың желинин қақлап шыққан шығар» деп оны гүм етеді. Екиншиден, жүзим бағды жанартуы мәселесин өзиниң атынан айтпайды, ал болажақ агроном Бухутийдің атынан айтады.

Агабо — ... Таң атпай турып алып, анау муррынбоқ ақыл үйретеди! Гөнерген жүзимди тәрбиялап әуере болма, солай тура берсин дейди.

Новель — Ол не дегени? Гөнени тәрбиялаған жақсы-ғой!

Агабо — Әңгиме сонда ғой, менде соны айттым, ол оннанда жанартып, жасын егюу керек дейди.

Новель — Ол дурыс. Не деген менен бала түсinedi.

Агабо — Ертең агроном болайын деп тұрған бала-ғой, сарайда тұрған мына беллерди сол алып шықты.

Солай етип ғарры Бухутий менен Новельди көндиреди. Енди Дито менен Дурмышханды да көндириу керек. Бул планын әмелге асыруу үшін Агабо және тактиканы өзгертеди. Ол енди министрди көндириу үшін оның ағасы Дитоны жумысқа салады. Дито «...коко? Бираз, ақыл айтқым келип тур, не деген менен сеннен жасым үлкен ғой...» деп, ақыл айтады.

Солай етип ғарры балаларының қолларына бел улатып жумысқа жегеди. Агабоның өзіне, тән, индивидуаль қасиетлериниң бири, «Қызым саған айтаман, келиним сен есит» принципинде ис тутыуы. Ол тиккелей буйрық бермейди. Астарлы сөз бенен пышақсыз бауызлайды. Қалада ауыр жумыс ислеп үйренбеген Жужуна менен Ланда кемпирге көмеклесемен деп, биреуи тырнағын сындырып алған, биреуи аяғын күйдирип

алған. Оларға бул да аздай ғарры қырсық сөз бенен келинлердиң силесин құртады.

Агабоның «Биреуи аяғын күйдирсе, биреуи қолын көгертсе жасларға сол да гәп не екен? Олар сенсиз де нан жаба алады, сенсиз де қораны тазалайды, жумысын болмасын» деп сәл-пәлди беріп жибергенине келинлері шалқасынан түседі. Қораны тазалап бийшарасы шығып әбигерленген келинлер Кесарияның гөне кийимлеринде шобытшыдай болып тентирек-леп зордан аяғын басып сахнаға шығады.

Ланда: «Мына ғарры қақбас қатырды бизди» деп, Агабоның сумлығын, қан шықпас жерден тутып, жасларды лал қалдырғанлығын байқайды.

Агабо келинлерин сынап көрди, олардың неге уқыбы жететуғынлығын сезді. Енди балалардан хабар алайық. Олардың қалы не кешіп атыр екен.

Агабоның хәулиси. Ғарры нәрсе көрмегендей, уақты хош болып отыр. Оның сол бұрынғы қырсықлығы. Кемпири Кесарияның «Ана балларын да шаршады-ғой жауыз-ау! Босатсаң-о оларды» деп жалынып, аянышлы дауыс пенен сөйлеуіне Агабо: «Тағыда топылдың ба, ... мени тыңламайды деген жоқпан ба, саған. Бар, жумысыңа бар, менің шарап таярлауым керек», — деп жууап береді.

Мине қаланың тәртібине үйренип қалған, қара мийнеттен пүткіллей шығысып кеткен балларының ауқалы. Келгенде саулатларынан ат үркетуғын қаланың мәдениетлы жигитлері, ғаррының жеріндегі гөне жүзим бағды жаңасына өзгертемиз деп малпақ-салпағы шығып, аяқтарында зордан турады. Олар тамашагөйлер биринши рет көргендегі шаққан, салауатлы жигитлерге түкте усамайды. Бул жигитлердин мынау көриниси дүкәнлардың витринасындағы аяқ-қоллары салбырап тұрған манекенлерди елеслетеди. Жигитлердин шаршап болдырғаны соншелли, олар ғаррының узатқан шарабында зордан алады. Үлкен жумысларда ислеп, жумсақ креслоларда үйренип қалған бул жигитлердин төмендегі диалоглары дыққатқа турарлық.

Дито — Усы машақаттын бәрин баслаған ким?

Жерсиз күн көриуге болмай ма?

Дурмышхан — Саған қалай түсіндірсем екен?

Жер—деген байлық! Байлық деген сөз—руханий газнаның гилти.

Дито — Яқшы, солай-ақ болсын, усы жердің байлығын гөрге киргеннен кейин-ақ көрер едим. Мынаған қара, алақаным ойылып қалды. (корзинаның ишине түсіп кетеди, туыруға хал жоқ, отыра береді).

Дурмышхан — Ауыл шаруашылығында ислейтуғын адамлардың мийнет ҳақысын төлеудің режесин қайтадан қарап шығууды күн тәртібине қойыу керек...

Агабоны ойландыратуғын да усы мәселе. Балаларының жерден, ауылдан алыслап баратырғаны, ауыл хожалығы мийнеткешлерин умытып қойғаны. Соның ушында ғарры перзентлерин сынаудан өткереді, генже баласы Бухутийды улыұма қалаға жибергиси келмейди. Ғарры министр баласына ақылын айтып былай дейди:

«...Халыққа жиін араласып, жақын жүр. Журттың бәри мен сыяқлы ойындағысын өзине туұры айтып алмайды.

Сонлықтан журттың жүрегине өзин жол табыуым керек. Бир киши жүк арқалап киятырса, шаршағанын сезсен, оған көмеклес, оныан ҳеш нәрсен кетпейди. Журттың көзине туұры қарасан—не тилеп турғанын билиу қыйын емес...» Ол перзентлерин әдил болыуға, ҳадал, пәк болыуға үйретеди.

Агабо—Р. Сейтов мал-дүньяның, байлықтың тәрепдары емес. Ол өмир бойы колхозда ҳадал мийнет ислеп күн көрген адам. Сол себептенде кемпири Кесарияның генже баласы Бухутийға қаладан тапқан малын унамайды. Кесарияны болажақ келиннің байлығы, мал-мүлки, ҳәулиси, мебеллери менен гилемлері қызықтырса, ғаррыны жердің, ауылдың, ошақ басының тәғдири қызықтырады, соңғы тиреги, исениш Бухутийды қолдан шығарғысы келмейди. Оны жақын көрген қызы Цаго менен (гүна болсада, ҳешкиме билдирмей) сарайға қамап қояды. Жаслардың гүнасын өзиниң мойнына алады.

Агабо: ...Мен жыласам неге жылайтуғыным билесилер ме? Усы күнги сен сыяқлы қудайдан бөгенлер, қалтасына диплом салып алғаннан кейин, өзиниң өскен жерин өгей шешесиндей жек көреді. Бу

не деген сумлық? Билимли болғанға не жетсин? Бирақ билимли болдым деп мени умытсаң, ананды умытсаң, туұған жерди, өскен елди умытсаң—сизлердин алған билимлериңиз кимге керек».

Бул тек ғана «Арбаң аударылмасын» спектаклиниң бас қахарманы Агабо Богверидзениң пикири емес. Бул жетписинши жыллардың басларында-ақ жәмийетимиздеги оғада актуаль болған проблемаға мыңлаған ауылларымыздың пүткиллей босап қалғанлығына күйинген, бул мәселени көркем әдебиат арқалы көтерүүди өзиниң гражданлық, художниклик парызы деп билген Отия Иоселианиидиң дауысы.

Спектакльдин финалында Агабо—Р. Сейтовтың характеринде басым болған юмор, қуақылық, қырсық, астарлы, шымшымай сөйлеулердин орнын терең ой ийелейди. Балаларының тойға асыққандай, қалаға, жұмысларына асығыуы, және ошақ басының хууилдеп бос қалыуы, Агабоны қатты ойға салады. Төсек тартып жатқан кемпири менен ғарры мүсәпир ҳешкими жоқ адамлардай тамаша залында отырған заманласларынан өз сорауларына жууап излейди. Ғаррының терең ойға шүмип... Аға, Кесария, бундай тиришиликте берекет болмайды. Ойланыу керек, ойланыу...—деген сөзлери тамашагөйлерди де бул проблема үстинде ойланыуға мәжбүр етеди, оларды жәмийетимиздеги өз ўақтында шешилмей, жыйналып қалған мәселелерге бийпарық қарамауға үйретеди.

Солай етип устазымыз Р. Сейтовтың театрдың «Арбаң аударылмасын» спектаклинде дөреткен Агабо Богверидзе образының таллауының жуўмағында, бул образдың актердин творчестволық биографиясында жаңа бет ашқанлығын, Агабо образы өзиниң көркемлик салмағы менен қарақалпақ миллий актерлық искусствосын байытқанлығын айтқымыз келеди.

ЖУУМАК

Биз бул монографияда қарақалпақ миллий театр искусствосының маманларынан бири, Өзбекстан ССР хам де Қарақалпақстан АССР халық артисти, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты, өзінин ярым әсирден аслам өмирин халыққа хызмет етиўге бағышлаған хұрметли ақсақалымыз Рейимбай Сейтовтың творчестволық жолы туўралы гүрриң еттик, оның режиссер сыпатында Қоңырат районлық колхоз театрында сахналастырған биринши спектакльлеринен баслап, К. С. Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театры сахнасында дөреткен соңғы образлары Агабо («Арбаң аўдарылмасын») хам Төреханбай («Жол көрсетиўши жулдыз») образларына дейин сын көзинен өткерип, әдил таллаўға, белгили актеримиздин миллий театр искусствосына қосқан үлесине объектив баҳа бериўге ҳәрекет еттик. Әлбетте, бул китап қарақалпақ совет актерлық искусствосына бағышланған биринши китап болғанлықтан, биз бул монографияда сүйикли артистимиз Рейимбай Сейтовтың творчестволық жолын ҳәр тәрәплеме кеңнен жараттық деп айта алмаймыз. Р. Сейтов өзиниң театр сахнасындағы елиў төрт жыллық өмиринде жүзге жақын түрли-түрли характердеги образлар дөреткен, онлаған пьесаларды сахналастырған. Көплеген инсценировкалар ислеп, радио-постановкаларды халыққа, радио тыңлаўшыларға усынған, кинофильмлерде роллер атқарған. Актердин бундай бай творчестволық жолын бир китапқа сыйдырыў оғада қыйын. Сол себептенде биз қарақалпақ миллий театр искусствосының байтереклеринен бири болып есапланған Р. Сейтовтың творчестволық бет келбетин, образ дөретиў жолының ай-

рықшалығын белгилейтуғын, оның творчестволық биографиясында терең из қалдырған, тамашагөйлердин сүйикли геройларына айналған роллерине ғана тоқталдық. Еле илимпазларымыз, театр искусствосының сыншылары, қарақалпақ миллий театр искусствосының тарийхын изертлеп атырған илимпазларымыз устаз актер Рейимбай Сейтовтың творчествосындағы сөз етилмеген, қәлем урылмаған тин бетлерине нәзер таслайды, дыққат аўдарады, изертлейди, деген үмиттемиз. Сол себептенде биз усы китап арқалы оқыўшыларға, халқымыздың сүйикли перзенти, өзиниң эжайып таланты, атқарыўшылық шеберлиги, бай фантазиясы, тапқырлығы менен тамашагөйлердин хұрметине бөленген, алғысына сазыўар болған Рейимбай Сейтовтың оғада мазмунлы, бай творчествосы туўралы аз да болса түсиник бере алған болсақ, өз ўазыйпамызды орынадық деп есаплаймыз.

ӨЗБЕКСТАН ССР. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АССР ХАЛЫҚ АРТИСТИ РЕЙИМБАЙ СЕЙТОВТЫҢ 1936—1944 ЖЫЛЛАРДА ҚОҢЫРАТ РАЙОНЛЫҚ КОЛХОЗ ТЕАТРЫНЫҢ САХНАСЫНДА ОЙНАҒАН РОЛЛЕРИНИҢ ДИЗИМИ

(Спектакльдин аты, авторы, режиссеры, атқарған роли)

1936—жыл

1. «Ухажерлар» А. Өтепов. Т. Сарыбаев—ухажер.
2. «900—грамм» А. Өтепов. А. Сарыбаев—Мурат.
3. «Пролетар қаҳарманлары» А. Шакиров. А. Сарыбаев—офицер Чернов.

1937—жыл.

4. «Той» Ж. Аймурзаев. Р. Сейтов—жигит.
5. «Жигерли жаслар» Ж. Аймурзаев, Р. Сейтов—ғарры.
6. «Қойшы көбен» Ғ. Мүсирепов, Р. Сейтов—Қойшы көбен.

1938—жыл

7. «Гүман» А. Өтепов. Р. Сейтов—Мурат.

1939—жыл.

8. «Ким туўры» Хамза Р. Сейтов—Қасымжан.
- «Дохметшилер жазасы»

1940—жыл.

9. «Бостан» С. Абдулла Р. Сейтов—ғарры.
10. «Айша» С. Хожаниязов Р. Сейтов—Узақберген бай.

11. «Аршын мал алан» У. Гаджибеков Р. Сейтов—Султанбек.

1941-жыл

12. «Багдагүл» С. Мәжитов А. Сарыбаев—Шәмшет болыс.

13. «Қара жүреклер» Р. Мәжитов Р. Сейтов—Дәулетназар бай.

14. «Алдар көсе» Ш. Хусайнов Р. Сейтов—Сакен.

15. «Коля» Ж. Аймурзаев Р. Сейтов—Лейтенант.

1942-жыл.

16. «Перзент» Ж. Аймурзаев Р. Сейтов—Лейтенант.

17. «Уатан ушын» Қ. Аймбетов Р. Сейтов — Немис офицери.

18. «Алпамыс» Н. Дәуқараев Р. Сейтов—Алпамыс.

1943-жыл.

19. «Ғариб ашық» М. Дәрибаев Р. Сейтов—Ғарип.

Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР халық артисти Рейимбай Сейтовтың К. С. Станиславский атындағы «Хүрмет белгиси» орденли Қарақалпақ Мәмлекетлик музыкалы драма хәм комедия театрының сахнасында ойнаған роллериниң дизими.

1944-жыл.

1. «Тазагүл» Р. Мәжитов И. Шарипов—Қазы.

2. «Алпамыс» Н. Дәуқараев. Т. Алланазаров. Алпамыс.

1945-жыл.

3. «Бес сомлық келин» М. Ордубари Ш. Низамиддин. ов. Бахсы.

4. «Офтахон» К. Яшин Т. Алланазаров. Дийханбай ата.

3. «Сүймегенге сүйкенбе» С. Хожаниязов С. Жуманиязов. Көшкинбай.

1946-жыл.

6. «Аршын мал алан» У. Гаджибеков С. Жуманиязов. Аскер.

7. «Майсараның хийлесі» Хамза Т. Алланазаров Қазы дамла.

8. «Айгүл—Абат» Ж. Аймурзаев Ю. Мамутов Тлеўмурат

1947-жыл.

9. «Жарлылық айып емес» А. Н. Островский И. Шарипов Коршунов.

1948-жыл

10. «Рус мәселеси» К. Симонов Т. Алланазаров Гульд

11. «Гүлсара» К. Яшин М. Мухамедов И. Шарипов Ибрайым

12. «Зияда» С. Хожаниязов Ю. Мамутов Мурат

1949-жыл

13. «Айгүл—Абат» Ж. Аймурзаев Ю. Мамутов Анненков

14. «Арал қызы» А. Шамуратов Ж. Аймурзаев С. Хожаниязов Нарымбет

15. «Эмиў-дәрья бойында» Ж. Аймурзаев И. Шарипов Узақберген

1950-жыл

16. «Алтын көл» Уйғун С. Хожаниязов Турсунали

17. «Америка ҳаўазы» Б. Лавренев Т. Алланазаров О. Лири

18. «Қозы—Көрпеш Баян—сулыў» Ғ. Мүсирепов С. Хожаниязов Қодар

1951-жыл

19. «Бердақ» Ж. Аймурзаев Ю. Мамутов Ерназар Алакөз

20. «Қыз Жипек» Ғ. Мүсирепов Ю. Мамутов Бегежан

21. «Бай хәм бадрақ» Хамза Т. Алланазаров Салықбай

22. «Жарлылық айып емес» А. Н. Островский И. Шарипов Коршунов

1952-жыл

23. «Жаңа жер» А. Қаххар Т. Алланазаров Мәўлен

24. «Алтын көл» Уйғун С. Хожаниязов Турсунали

1953-жыл

25. «Жасаўлы той» И. Дьяконов Т. Алланазаров Агроном

26. «Жас жүреклер» С. Хожаниязов У. Агайдаров Зәрип.

1954-жыл

27. «Урланған бахыт» И. Франко Т. Алланазаров Михайло Турман.

28. «Теңин тапқан қыз» А. Өтепов Т. Алланазаров Шәлекебай

29. «Жүрек сырлары» Б. Рахманов Т. Алланазаров Саттар

1955-жыл.

30. «Ғарип ашық» А. Бегимов Т. Алланазаров И. Шарипов Азберхожа

31. «Аўырыў тислер» А. Қаххар Т. Алланазаров Зергер

1956-жыл

32. «Тартюф» Мольер Т. Алланазаров офицер.

33. «Сүймегенге сүйкенбе» (қайта исленген варианты) С. Хожаниязов С. Жуманиязов Көшкинбай
34. «Гәрип ашық» (декадаға арнап қайта исленген варианты). А. Бегимов Т. Алланазаров И. Шари́пов Азберхожа
35. «Раушан» Ж. Аймурзаев Т. Алланазаров Парторг. Т. Алланазаров.
- 1957-жыл
36. «Бахыт» С. Хожаниязов Т. Алланазаров Ибайхан
- 1958-жыл
37. «Бердақ» (таза варианты) Ж. Аймурзаев И. Шари́пов Ерназар Алакөз
38. «Айгүл—Абат» Ж. Аймурзаев Т. Алланазаров Анненков
39. «Қырлы соқпақлар» М. Қәлиметов Т. Сейтжанов Р. Сейтов Парторг
- 1959-жыл.
40. «Ақ гүл» Ви́нников Т. Алланазаров Санстанока Оснос
41. «Күйгелек көзлі яр» Т. Сейтжанов С. Григорян Министр
- 1960-жыл.
42. «Адасқан ул» Э. Раннет С. Григорян Март Түйек.
43. «Қәдирдан доктор» Ж. Аймурзаев С. Григорян Профессор
- 1961-жыл.
44. «Алпамыс» Н. Дәуқараев Ю. Мамутов Алпамыс
- 1962-жыл.
45. «Талұас» С. Хожаниязов Ю. Мамутов Избасқан молла.
46. «Жайлауда той» Н. Эшматов Р. Эшимбетов Т. Алланазаров
47. «Гүман» Уйғун А. Турдиев Р. Сейтов Хайдар
48. «Айгүл—Абат» Ж. Аймурзаев Т. Алланазаров Анненков
- 1963-жыл.
49. «Питпей қуұраған портрет» С. Тәжимуратов Ю. Мамутов Бегман уста.
- 1964-жыл.
50. «Жан қызлар» Байсеитов Шанғитбаев Г. Абдулов Доцент
51. «Биринши мухаббат» Хай Бахыт Г. Абдулов Салим Гереевич.
- 1965-жыл.

52. «Қырқ қыз» А. Шамуратов И. Юсупов Г. Абдулов Аллаяр бай.
53. «Бегжап трагедиясы» П. Тилегенов Г. Абдулов Ханияз
- 1966-жыл.
54. «Сунқар» Г. Мдивани Киров Г. Абдулов Гестапо начальниги.
55. «Қара гүл» Сахіб Жамол Г. Абдулов Сайыд бағман.
- 1967-жыл.
56. «Қарақалпақ қызы» Г. Абдулов Т. Баяндиев Р. Төрениязов Тажимурат.
57. «Өмир булағы» Ж. Аймурзаев Р. Төрениязов Паллан гарры.
58. «Жалынлар» Т. Сейтжанов Р. Төрениязов А. Хожаназаров Асқаров.
59. «Ахмақ патша» С. Хожаниязов Р. Төрениязов Ақнақ патша.
- 1970-жыл
60. «Жол көрсетіуші жулдыз» К. Яшин Р. Төрениязов Маллисон
61. «Тикленген туу» Т. Жумамуратов Р. Төрениязов Жан жанунт.
62. «Өмирбек лаққы» И. Юсупов Р. Төрениязов Ишан изрет.
63. «Гәрип ашық» А. Бегимов Т. Алланазаров Н. Антбаев Абдулла жүзбасы.
64. «Алдар көсе» Ш. Хусаннов Г. Абдулов Шораяқ изир.
65. «Маманбий» С. Хожаниязов Қ. Абдиреймов Ырысұл бий.
66. «Сона» («овод») Войнич Г. Абдулов Р. Сейтов Антонелла.
67. «Сүймегенге сүйкенбе» С. Хожаниязов С. Жуманиязов Көшкинбай.
68. «Ана жер ана» Ч. Айтматов А. Мәмбетов Жексенул.
69. «Талұас» С. Хожаниязов Р. Сейтов Избасқан
- 1974-жыл.
70. «Жумагүл» Г. Абдулов Т. Баяндиев Қ. Абдирейов Зәрипбай.
71. «Арбаң аударылмасын» О. Иоселиани Қ. Абдирейов Агабо.

72. «Жол көрсетиўши жулдыз» К. Яшин Қ. Абдиреймов Р. Төрениязов Төреханбай
73. «Дәуір дастаны» С. Хожаниязов Р. Төрениязов Бердан.
74. «Бахытлы болың балаларым» С. Хожаниязов Р. Төрениязов
75. «О дүньяға мирәт» К. Рахманов Н. Ансатбаев Майор.
76. «Жол көрсетиўши жулдыз» К. Яшин Қ. Абдиреймов Төреханбай
77. «Бердақ» Ж. Аймурзаев Қ. Абдиреймов Күнхожа
78. «Он үшінши баслық» А. Абдулин Н. Ансатбаев судья.
79. «Санта Клоус» Қарбаба
1984-жыл.
80. «Жол көрсетиўши жулдыз» К. Яшин Қ. Абдиреймов Төреханбай.

1. С. Хожаниязов «Сүймегенге сүйкенбе» спектакльден бир сахна. Көшкінбай — Рейнимбай Сейтов, Гүлсәнем — Өзбекстан ССР-ына мийнети сиңген

хәм Қарақалпақстан халық артисти, Хамза атындағы Өзбекстан ССР мәмлекетлик сыйлықтың, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Сулыу Алламуратова.

№2. Ж. Аймурзаев «Бердақ». 1951 — 1958 — жылдар. Спектакльден бір сахна. Ерназар Алакез—**Рейимбай Сейтов**. Қалқабай—Өзбекстан ССРына хызмет көрсеткен артист, Қарақалпақстан

халық артисты, Зийнел Пиязов. Таймас батыр—Өзбекстан ССР ына хызмет көрсеткен артист, Қарақалпақстан АССР халық артисти Абдулхақ Жүгинисов

№3. Ж. Аймурзаевтың «Өмир булағы» спектаклинен бір сахна. Палуан ғарры ролинде—**Рейимбай Сейтов**.

4. С. Хожаниязов «Бахыт» спектакльден бир сахна
Ханмахсум ролинде—Рейимбай Сейтов
Али Қашшы—арт. Жақсымбай Бекмуратов

5. «Потомок белого
барса» «Киргизфильм»
1983 ж. Режиссер—
постановщик СССР ха-

лық артисти Толемүш
Охеев. Шеп жақтан би-
ринши—Бақас аңшы—
Рейимбай Сейтов

6. «Потомок белого барса» фильминен кадр

7. С. Хожаниязовтың «Ахмақ патша» спектаклинен бір сахна Ахмақ патша ролинде—**Рейимбай Сейтов** Уезир ролинде—**Өзбекстан СССР-ына хызмет көрсеткен артист — Мадрейим Матчанов**

8. Ж. Аймурзаев. «Бердақ» 1978-жыл
Постановкашы—режиссер Қуатбай Абдрейимов.
Спектакльден бір сахна.
Күнхонжа ролинде—Рейимбай Сейтов
Бердақ ролинде—Өзбекстан ССР халық артисти Найматдин
Айсаатбаев.

МАЗМУНЫ

Автордан	3
Қоңырат—талантлар мекені	6
Ташкентли ұстазлар	18
Атың өшсин урыс	18
Жигит болсаң	39
Мен Көшкинбай ролин қалай атқардым	49
Сахнада аударма шығармалар	65
Талабы келіспеген Избасқан	90
Төреханбай хәм де басқалар	101
Арбақ аударылмасын	108
Жуумақ	118
Р. Сейтовтың Қоңырат районлық колхоз-совхоз театры- ның сахнасында қойған постановкалары хәмде атқар- ған роллериниң дизими	119
Р. Сейтовтың К. С. Станиславский атындағы «Хұрмет белгиси» орденли қарақалпақ мемлекетлик музыкалы драма хәм комедия театрының сахнасында атқарған роллериниң дизими	120
Сүүретлер	125

Тешабай Баяндиев

РЕИМБАЙ СЕЙТОВ

(Монография)

На каракалпакском языке

Издательство «Каракалпакстан»
Нукус — 1991

Редактор Ж. Өтениязов
Художник А. Аметов
Худ. редакторы П. Ганиев
Тех. редакторы О. Жумабаев
Корректоры А. Қарлыбаева

Териўге берилген ўақты 11. 02. 92. Басыўға
рухсат етилген ўақты 16. 07. 92. Қағаз форматы
84x108^{1/32}. Газеталық қағаз. Әдебий гарнитура,
кегль № 10. Жоқарғы баспа усылында басылды.
Көлеми 4,25 баспа табақ, 7,14 шәртли баспа
табақ, 7,16 есап баспа табақ. Тиражы 3000. Зака-
зы 191. Баҳасы: Шәртнама бойынша.

«Қарақалпақстан» баспасы, 742000, Нөкис қа-
ласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚР Баспа бойынша Мәмлекетлик комитети-
нің «Правда» газетасының 50 жыллығы атында-
ғы Нөкис полиграфкомбинаты, Нөкис қаласы,
К. Маркс көшеси, 9.